
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2019 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əbdülbağiyeva Aydan R.

Yeniyyətlərdə internet-addiksiya və onun psixo-pedaqoji korreksiya üsulları 3

Sofiyeva Xanım R.

Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin xüsusi riskli xilasetmə xidmətinin xilasedicilərinin peşəkar yararlılığının proqnozlaşdırılmasında peşəkar vacib keyfiyyətlərin öyrənilməsi.....12

Hümbətova Ayna A.

Duyğusuz inkişaf etdirilən intellekt.....25

Cabbarova Telli R.

Fəaliyyət prosesində koqnitiv funksiyalar və ona təsir edən emosional amillər: yaddaş və təfəkkür 31

Həsənova Mətanət F.

Psixologiyada qavrama probleminin qoyuluşu.....41

Dəmirova Ceyhunə C.

Tromso sosial intellekt testinin Azərbaycan mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmasının praktik məsələləri.....48

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Zalova Ülkər E.

Attitud fenomeninin sosial-psixoloji təhlili 56

Əhmədova Nübar N.

İnsan resurslarının idarə olunmasında qrup dinamikası və konformizm anlayışı 67

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Məmmədova Pərvanə İ.

Təlim prosesində nəzəri təfəkkürün formalaşdırılması probleminə müasir yanaşmalar 73

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Kazımova Kamilə K., Vəliyeva Yamən Ə.

Obsessiv kompulsiv pozuntunun (sarışan hallar pozuntusunun) klinik-psixoloji təhlili və aradan qaldırılmasında koqnitiv-bihevioral terapiyanın rolu 81

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Əliyeva Əsmər M.

Autoaqressiv davranışın öyrənilməsinə psixoloji yanaşmalar 90

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Yusifova Nigar E.

İdman psixologiyasının inkişaf tarixinin təhlili 98

YENİYETMƏLƏRDƏ İNTERNET-ADDİKSİYA VƏ ONUN PSIXO-PEDAQOJİ KORREKSİYA ÜSULLARI

Aydan Əbdülbağiyeva

*BDU-nun Psixologiya
kafedrasının dissertantı*

Zahid Xəlilov küç. – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: ayaapril@yandex.ru

Açar sözlər: *internet, internet-texnologiyaları, internet-addiksiya, yeniyetmələr, kommunikasiya, natamamlıq kompleksi, addiktiv davranış.*

Ключевые слова: *интернет, интернет-технологии, интернет-зависимость, подростки, коммуникация, комплекс неполноценности, аддиктивное поведение.*

Keywords: *internet, internet technology, internet addiction, teens, communication, inferiority complex, addictive behavior.*

Elmi-texniki inkişafın sürətlənməsinə və müasir sivilizasiyanın bütün fəaliyyət sahələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən əsas faktorlardan biri peşə, təhsil, mədəniyyət və digər məqsədlərlə tələb olunan informasiyanın tam həcmdə və lazım olduğu vaxtda əldə olunmasına imkan verən İnternet və peyk rabitəsinin, telekommunikasiyanın inkişafetdirici vasitələrinin, informasiya – kompüter texnologiyalarının, avtomatlaşdırılmış informasiya, hesablayıcı sistem və komplekslərinin tətbiqidir.

İnternet-texnologiyası 1990-cı illərin sonlarında dünyaya gələn uşaqların həyatının ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Sosial şəbəkələr nə etdiyimizə deyil, kim olduğumuza istinad edir [2].

İnternet şəbəkələr müasir dövrün texnologiya sevən mədəniyyətində zəruri və tələb olunan bir anlayış kimi təzahür edir. Belə ki, yeniyetmələr daima “online” olaraq sosial şəbəkələrdə baş verənləri nəzərdən qaçırmamağa, hər şeydən xəbərdar olmağa, xəttə qoşulu olmağa ehtiyac duyurlar [1].

Müasir İnternet-texnologiyanın köməyilə həll oluna bilməyən hər hansı bir həyati vacib məsələ və ya tələbat haqqında düşünmək çətin olsa da, bu texnologiyaların insan sağlamlığı üçün təhlükə yaradabiləcək, zərərli formada istifadəsi və mümkün olan neqativ nəticələri məsələsi üzərində düşünmək və bu məsələni aktuallaşdırmaq vacibdir.

İnternet- texnologiyalar lazım olan informasiyanı dərhal və operativ əldə

etməyə yardım edir, lakin bununla yanaşı, neqativ informasiyaların tez bir zamanda yayılması üçün də çox yüksək səviyyədə yararlıdır.

Bir sıra tədqiqatçıların (psixoloqlar, pedaqoqlar, həkimlər) fikrincə, İnternet-texnologiyadan nəzarətsiz istifadənin mənfi nəticələrindən biri İnternet-addiksiyadır. İnternet-addiksiya real həyatdan özünəməxsus uzaqlaşma formasında təzahür edən İnternet şəbəkəsindən psixoloji asılılıq fenomenidir. Bu zaman virtual dünyadakı şəbəkə üzrə naviqasiya prosesi subyekti o qədər cəlb edir ki, o, real dünyada tam fəaliyyət göstərmək iqtidarında olmur.

“İnternet-addiksiya” fenomenini daha geniş izah etmək üçün addiktiv davranışın mahiyyətini açmaq zəruridir. Addiktiv davranış deviant davranışın bir formasıdır. Deviant davranışa fərdin cəmiyyətin gözlənti, qayda və normaları ilə üst-üstə düşməyən davranışı aiddir.

Addiksiya termini (latınca “addictio” – mükafatlandırma deməkdir) F.A.Brokhauz və İ.A.Efronun ensiklopedik lüğətində meyillilik və tərgidilməyən vərdiş kimi izah olunur.

Tədqiqatlarda isə “addiktiv davranış” termini insanın psixi vəziyyətini asılılıq dərəcəsinə çatdıran müxtəlif zərərli kimyəvi psixoaktiv maddələrdən istifadə olunması mənasında işlədildi. Bu maddələrə alkoqol, nikotin, narkotik maddələr və s. aid edilirdi.

Sonrakı dövrlərdə “addiktiv davranış” anlayışı məna baxımından daha geniş miqyasda əhatə olunmağa başladı. G.A.Marlatt həmkarları ilə birgə bu termini “xəstəliyi və ya sosial və şəxsi problemlərin riskini artıran təkrarlanan vərdiş” kimi xarakterizə edirdi.

Məzmunca qısa olsa da, mənaca geniş olan açıqlamanı A.W.Shaef vermişdir: “Addiksiya – iradəmizdən kənar istənilən proses ola bilər.” Bu proseslərə bir sıra psixi və davranış pozuntularını aid etmək olar. Shaef addiksiyanı iki kateqoriyaya ayırmışdı: substansial addiksiya (alkoqolizm, narkomaniya, tabak çəkmək, qida) və proses addiksiyaları (pul yığmaq, qumar, cinsi həyat, iş, İnternet, narahatlıq, din) [3].

İnternet addiksiyanı destruktiv davranışın forması kimi izah edən tədqiqatlar da çoxdur. Bu zaman insan diqqətini İnternet-mənbələrə yönəldərək, psixi vəziyyətini dəyişmək vasitəsilə frustrasiyaedici reallıqdan uzaqlaşmağa çalışır.

İnternet asılılığı olan subyektlərdə təbii olaraq, meydana gələn şüurun xüsusi vəziyyətlərinin hərtərəfli analizi tələb olunur. İnternetdə yüksək motivasiyalaşdırılmış istifadəçi onun üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın (belə informasiyalar, adətən, tamamilə faydasız olur) intensiv axınının təsiri altına düşə bilər. İstifadəçinin fikrincə, o, həmin infor-

masiyaları fiksə etməli, işləməli, onlarla, yüzlərlə yeni informasiyaları gözdən qaçırmamalı, hər saniyə açılan fürsətləri dəyərləndirməyi çatdırmalıdır. Həddindən artıq stimulyasiyadan qıvcıqlanmış beyin bu tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir. Subyektin şüuru frontal sindroma oxşar vəziyyətə çatır: məqsədəuyğunluğun iyerarxikliyi və ardıcılığı itir, subyekt hər şeyi eyni anda yerinə yetirməyə çalışsa da, çatdırmır və özünəməxsus trans vəziyyətinə düşür. Bu vəziyyət sosial-psixoloji adaptasiyanın ciddi formada pozulmasına gətirib çıxarır.

Bir sıra valideynlərin fikrincə, yeniyetmələrin İnternet şəbəkələrində “online” olması onların küçədə boş və mənasız vaxt keçirməsindən daha təhlükəsizdir və ev şəraitində İnternet-texnologiyadan istifadə tamamilə sağlam bir davranışdır. Son dövrlərin tədqiqatları göstərir ki, sosial mediada məlumat paylaşmaq gənc yetkinlik yaş dövrünü yaşayan insanlarda həyatdan alınan məmnuniyyət hissini və yalnızlığı artırır, halbuki yaşlı yetkinlər üçün bunun əksi özünü göstərir [4].

Bir sıra tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, 12–18 yaş aralığındakı yeniyetmələr addiktiv davranışa məruz qalmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bu səbəbdən, müasir İnternet-mühit şəraitində yeniyetmələrdə addiktiv davranışın meydana gəlməsinin səbəblərinin aşkar edilməsi, müasir

informasiya texnologiyalarından zərərli məqsədlərlə istifadənin nəticələrinin İnternetdən asılı olan yeniyetmələrin ilkin profilaktikasında, psixo-pedaqoji korreksiyasında və reabilitasiyasında yeni yol açmaq məqsədilə öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnternetdən asılılıq yaradan səbəblərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onun əsasında yeniyetmə və sosial mühit arasındakı tarazlığın pozulması dayandır. Bu hal yeniyetmənin mühitin tələblərinə adaptasiya olunmasını mümkünsüz vəziyyətə gətirib çıxarır. Yeniyetmələrdə İnternet asılılığı yarıdan əsas səbəblərə aşağıdakılar daxildir:

- Sosial-psixoloji adaptasiyanın aşağı səviyyədə olması (kollektivdə sərtlik hissi);
- Mənfi “Mən-konsepsiya” (Real və İdeal “Mən” arasında ciddi səviyyə uyğunsuzluğu);
- Kommunikativ fəaliyyətdə çətinliklər (insanlarla ünsiyyətdə və əlaqələrin qurulmasında çətinlik çəkmək);
- Formalaşmamış təşkilatçılıq bacarıqları (İnternet-resurslardan istifadə vaxtını rəasional bölüşdürməyi bacarmamaq).

İnternet asılılığı olan yeniyetmələr üçün addiktiv realizasiyanı gözləmə, şəbəkədəki vaxta nəzarət problemi, öz vəziyyətini aşağı tənqid etmə, sosial-psixoloji adaptasiyanın pozulması, eləcə də, tədris prosesində problemlərin

yanması, İnternetdən kənar sosial əlaqələrin qurulması və saxlanılmasında çətinlik, həmçinin “natamamlıq kompleksi” (aşağı özünüqiymətləndirmə, özündən narazılıq) xarakterikdir. Virtual dünya ilə müqayisədə, real həyat addiktlər üçün darıxdırıcı, boş, faydasız görünür, İnternet-mühitdə yeni sosial əlaqələrin qurulmasına üstünlük verilir.

Müşahidələr göstərir ki, əlverişsiz və gərgin gündəlik həyat şəraiti, çətinliklərin öhdəsindən gələ bilməmək, ətraf mühitdə optimizm çatışmazlığı addiktiv yeniyetmələrdə gizli şəkildə “natamamlıq kompleksi” yaradır. Belə yeniyetmələr digərlərindən fərqləndiyinə və hamı kimi yaşaya bilmədiyinə görə əziyyət çəkirlər. Bu zaman ətrafdakıların münasibəti nəticəsində möhkəmlənmiş aşağı özünüqiymətləndirməyə malik olan yeniyetmə adekvatdan kənarlaşaraq birbaşa yüksək özünüqiymətləndirmə əldə etməyə səy göstərir. Beləliklə, yeniyetmədə ətrafdakılar üzərində üstünlük (mükəmməllik) hissi yaranır, bu hiss müdafiə funksiyasını yerinə yetirir, yeniyetmənin ailə əhatəsində və yaşadları ilə yaşadığı qarşıdurma kimi əlverişsiz mikrososial şəraitdə özünəhərmətin dəstəklənməsindən ibarətdir. Üstünlük hissi ətrafdakı insanların olduğu darıxdırıcı həyat ilə asılı insanın həyatı şəraitdən həqiqi azad olması ilə müqayisəsinə əsaslanır.

İnternet-addiksiya davranış pozuntusunun forması kimi şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri, eləcə də cəmiyyətin sosial şəraiti səbəbindən yaranan neqativ fakt hesab olunur. Asılılığın bu forması fərdin cəmiyyətin maraqlarına zidd olan maraqlarının həyata keçirilməsinin nəticəsidir.

D.J.Kuss və M.D.Griffithsin iddiaları göstərir ki, İnternet asılılığı özündə elə müxtəlif davranış asılılıqları qrupunu birləşdirir ki, İnternet onların obyektinə yox, sadəcə onları həyata keçirmək vasitəsi kimi istifadə olunur [2]. Buna əsasən, İnternetdən asılı yeniyetmələrin aşağıdakı tiplərini göstərmək olar:

1. İnternet – kommunikatorlar. Buraya vaxtının çox böyük hissəsini çatlarda, forumlarda, gündəliklərdə, bloqlarda keçirən, qısa zaman fasilələri ilə elektron poçtunu yoxlayan və s. kimi davranışlarla yaşadları ilə real ünsiyyəti virtual ünsiyyətlə əvəz edən addiktlər aiddir.

2. İnternet – erotomanlar. Buraya müxtəlif seksual və pornoqrafik xarakterli saytlardan istifadə edən, şəbəkə vasitəsilə tanışlıq edən və virtual cinsi əlaqə ilə məşğul olan addiktlər aiddir.

3. İnternet – aqressorlar. Buraya vaxtının çox hissəsini təcavüz və qəddarlıq səhnələri nümayiş etdirən aqressiv xarakterli saytlarda keçirən addiktlər aiddir.

4. İnternet – koqnitivatorlar. Buraya koqnitiv marağ saəələrini şəbəkə vasitəsilə həyata keçirən (məlumat bazası axtarışı, proqramların qurulması, təlim-təhsil xarakterli saytlardan istifadə, telekonferensiyalarda iştirak etmək və s.) addiktlər aiddir.

5. İnternet – qumarbazlar. Buraya şəbəkə oyunları, totalizatorlar, aukşionlar, lotereyalar və s. ilə maraqlanan addiktlər aiddir.

6. İnternet – alıcılar. Buraya real zaman rejimi (online) vasitəsilə çoxsaylı alış-veriş edərək böyük miqdarla pul xərcləməyə qarşısı alına bilməyəcək dərəcədə meyilli olan addiktlər aiddir.

Digər kimyəvi və qeyri-kimyəvi asılılıqlar kimi, İnternetdən asılılığın müxtəlif formaları da birindən digərinə keçə bilər və ya bir-biri ilə müxtəlif kombinasiyalar yarada bilər.

İnternet-addiksiya və digər addiktiv davranış formalarına təsir göstərə bilən vacib aspektlərdən birini də qeyd etmək lazımdır. Real zaman rejimində (online) bilavasitə olan yeniyetmələr bir sıra ciddi təhlükələrlə rastlaşa bilərlər. Məsələn, yeniyetmənin güvəninədən sui-istifadə edərək onları əxlaqsız və aqressiv fəaliyyətə istiqamətləndirə bilərlər. Yaxud da pornoqrafik saytlar və müvafiq informasiyaların İnternet şəbəkəsində geniş yayılması səbəbilə yeniyetmə təsadüfən bu tipli saytlara daxil ola bilər.

Təəssüf ki, uşaqların pornoqrafik saytlara girişini məhdudlaşdıran müvafiq xüsusi proqram təminatları heç də hər zaman effektiv olmur.

Eləcə də, destruktiv və zərərli kontentli uyğunsuz saytlar da yeniyetmələr üçün təhlükə mənbəyidir. Məsələn, partlayıcı və ya narkotik maddələrin hazırlanması və istifadəsi ilə bağlı təlimat verən saytlar bu təhlükə mənbələrindən biridir. Valideynlərin övladlarının istifadə etdiyi veb-saytlarla maraqlanması və uşağın davranışındakı ən cüzi dəyişikliklərə qarşı diqqətli olması vacibdir.

Təcavüzkar məzmunlu virtual oyunlar oynamaq yeniyetmələrdə aqressivlik və qəddarlıq səviyyəsini artırır. Buna görə də, valideyn övladlarının hansı tipli oyunlara üstünlük verdiyini bilməli və onlara konstruktiv alternativlər təklif etməyi bacarmalıdır.

İnternet-addiksiyanın qarşısının alınmasında, onun profilaktikası və korreksiyasında pədaqoji və psixoloji təsirin rolu əvəzəilməzdir. Yeniyetmələrin İnternetdən normadan kənar istifadəsinə səbəb olan addiktiv davranışının korreksiyasında psixoloji trening, süjet-rollu oyunlar, beyin fırtınası, evristik müzakirə, tədqiqat layihələri, praktik məşğələlər və s. texnologiyalardan istifadə olunur.

Addiktiv davranışın korreksiyasının pədaqoji şərtləri təhsil prosesinin daxili və xarici şəraitləri, eləcə də yeni-

yetmənin şəxsiyyətinin daxili xüsusiyyətlərinin təsir dərəcəsi ilə təyin olunur. Yeniyetmənin addiktiv davranışa meyilliliyinin aradan qaldırılması bu xüsusiyyətlərin həyata keçirilməsindən asılıdır. Pedaqoji korreksiya işi zamanı aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır:

Yeniyetmələrin addiktiv davranışa meyilliliyini müəyyən edən xüsusiyyətlər: orqanizmi formalaşdıran fizioloji xüsusiyyətlər, sosial yetkinliyə çatmamaq, öz hərəkətlərini proqnozlaşdırmağı, idarə etməyi və hərəkətlərinə cavabdeh olmağı bacarmamaq, müstəqilliyə aşırı dərəcədə can atmaq.

Addiktiv davranışın əhəmiyyətli əlamətləri – davranış stereotipinin mövcudluğu, onun davranış normalarından və standartlarından kənara çıxması, müvafiq tipli davranışın mənfə nəticoləri (şəxsiyyət baxımından).

Korreksiyaedici işi aparan pedaqoqların nəzəri bilik və praktik bacarıqları, onlarda İnternetdən asılı olan yeniyetmələrlə aparılacaq iş ilə bağlı dəqiq təlimatın formalaşdırılması.

Addiktiv davranışın korreksiyasına pedaqoji yanaşma zərərli vərdişlərə meyilli, pedaqoji təlimə qarşı laqeyd, valideyn tərbiyəsində problemlər yaşamış, özünütəşkil prosesində zəif olan yeniyetmələrdə addiktiv davranışın yaranma riskini izah edir.

Yeniyetmələrdə İnternetdən asılılı-

ğın korreksiya prosesində subyektlər üçün sosial və psixo-pedaqoji mühitin təlim-tərbiyə prosesinin bütün komponentləri ilə qarşılıqlı asılılıq və təsir şəraitində xüsusi təşkil olunmuş müxtəlif formalı fəaliyyətlər həyata keçirilir. Subyektlərin özünüinkışafı üçün səmərəli psixoloji atmosfer yaratmaq məqsədilə kompleks psixoloji treninqlər (vizualizasiya, relaksasiya, rolların canlandırılması) və pedaqoji tədbirlər (süjetli və rollu oyunlar, mühazirələr, diskussiyalar, dairəvi masa, sinif saatlarının təşkili, müzakirələr, seminarlar, praktik məşğələlər) keçirilir.

Psixo-pedaqoji korreksiya fəaliyyəti yeniyetmələrdə cəmiyyətdə yaşaya bilmək, əməkdaşlıq bacarıqlarının formalaşmasına, digər insanlara (yaşidlara və böyüklərə) və onların baxış bucaqlarına qarşı dözümlülük, məsuliyyətlilik, özünənam hissələrinin formalaşdırılmasına, həyati problemlərin həllini öyrənmə, özünü idarəetmə, özünənəzarət vərdişlərinin məşq edilməsinə, öz problemlərinin həllini digər insanların üzərinə atmamaq bacarığının qazanılmasına, öz sərhədlərinin dərk olunmasına istiqamətləndirilməlidir.

Qeyri-kimyəvi asılılıqdan əziyyət çəkən uşaqların pedaqoji korreksiyası texnologiyalarından biri də onların psixoloji sağlamlığı, psixikanın harmonik vəziyyəti ilə iş təşkil edir. Psi-

xoloji sağlamlıq dedikdə, özü və həyatının real faktları ilə razılıqda olmaq və öz davranışını idarə edə bilmək, öz hərəkət və davranışlarını şüurlu seçə bilmək nəzərdə tutulur. Yeniyetmənin öyrənməli olduğu əsas məsələ odur ki, o, çətin həyati situasiyaları əvvəlcədən görə bilmək və qarşısını almaq kimi əsas strategiyanı qazanmış olsun.

Yeniyetmələrin İnternetdən normadan kənar istifadəsinə səbəb olan addiktiv davranışının korreksiyası nəticəsində İnternet-addiksiyadan azad olmuş yeniyetmənin davranışının formalaşma kriteriyalarına aşağıdakılar aiddir:

Dəyər kriteriyası şüurlu məqsədə uyğunluqları, yeniyetmənin əlverişli şəxsiyyətlərarası münasibətlərə istiqamətlənməsini, öz sağlamlığına dəyərli münasibətini, yaranmış problemlərin həlli üçün axtarışa hazırlığını, İnternetin informasiya sahəsindən öz fəaliyyətini dərk etmək əsasında yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün istifadəsini təklif edir.

Adaptasiya kriteriyası yeniyetmələrdə stresə yüksək dayanıqlılıq, tənqidi adekvat qavramaq, özünü yaxşı hiss etmək və xoş əhval-ruhiyyə, həyatsevərlik, sağlam ambisiyalılıq, mobillik, yüksək əmək qabiliyyəti, özünə inam, dayanıqlı və pozitiv özünüqiy-

mətləndirmə, “Mən” – obrazları anlama və ayırd edə bilmə qabiliyyətini təklif edir.

Kommunikativ – təşkilati kriteriya həmsöhbətlərini dinləmək və anlamaq bacarığını, dürüstlük, uzunmüddətli yoldaşlıq münasibətlərini və real həyatda etibarlı əlaqələr qurma bacarığı, öz mövqeyini müdafiə edə bilmək, konfliktli olmamaq, empatiya qura bilmə, öz gücünü real qiymətləndirmə və paylama bacarığından ibarətdir.

Refleksiv kriteriya özünüanaliz bacarığına, özünün zəif və güclü tərəflərini bilmək, onların istifadəsi üsulları və kompensasiyası, hadisə və faktların qavranılması və tənqidi anlaşılması, hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırılması bacarığına əsasən qiymətləndirilir.

Korreksiyaedici fəaliyyətin əsas məqsədi rehabilitasiya və aktiv həyata qayıtmağa ehtiyacı olan yeniyetmələrin psixoloji sağlamlığının tez bir zamanda və tam bərpa olunmasıdır. Korreksiyanın psixopedaqoji forması yeniyetmənin şəxsiyyətinin psixi sferasına təsirdən ibarətdir. O, yeniyetmənin düşüncəsində həyati aktivliyin faydasızlığı haqqında təsəvvürləri uzaqlaşdırmağa istiqamətlənib.

Ədəbiyyat:

1. Griffiths, M. D., Kuss, D. J., Billieux, J., & Pontes, H. M. (2015). The evolution of Internet addiction: A global perspective. *Addictive Behaviors*. doi: 10.1016/j.addbeh.2015.11.001
2. Kuss, D.J. & Griffiths, M.D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14, 311; doi: 10.3390/ijerph14030311
3. Schaef A.W. When society becomes an addict. San Francisco: Harper and Row, Publishers. 1987. P. 18
4. Teo, W. J. S., & Lee, C. S. (2016). Sharing brings happiness? Effects of sharing in social media among adult users. *International Conference on Asia-Pacific Digital Libraries (ICADL) 2016*, Tsukuba, Japan., 07 Dec 2016 - 09 Dec 2016. <https://researchspace.auckland.ac.nz/handle/2292/32556>

**ИНТЕРНЕТ-АДДИКЦИЯ И ЕЕ ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ КОРРЕКЦИИ
У ПОДРОСТКОВ**

АБСТРАКТ

Айдан Абдулбакиева

Интернет-технологии помогают быстро и оперативно получать нужную информацию, но также в высшей степени пригодны и для распространения негативной информации. Негативным следствием неуправляемого использования Интернет-технологий является Интернет-аддикция – феномен психологической зависимости от сети Интернет, проявляющийся в своеобразном уходе от реальности, при котором процесс навигации по сети в виртуальном мире затягивает субъекта настолько, что он оказывается не в состоянии полноценно функционировать в реальном мире. Для Интернет-аддиктов характерны предвкушение аддиктивной реализации, проблема контроля времени в сети, низкая критика к собственному состоянию, нарушение социально-психологической адаптации, в том числе появление проблем с учебой, сложностей в установлении и удержании социальных контактов вне Интернета, а также

“комплекс неполноценности”. Зависимость от Интернета представляет собой группу разных поведенческих зависимостей, где Интернет является лишь средством их реализации, а не объектом. Этот вид зависимости является результатом реализации интересов индивида, противоположных интересам общества.

INTERNET-ADDICTION AND ITS PSYCHO-PEDAGOGICAL CORRECTION WAYS IN ADOLESCENTS

ABSTRACT

Aydan Abdulbaqiyeva

Internet technologies help to get the information you need quickly and efficiently, but they are also highly suitable for the dissemination of negative information. The negative consequence of the uncontrolled use of Internet technologies is the Internet addiction, a phenomenon of psychological dependence on the Internet, which manifests itself in a kind of escape from reality, in which the process of navigating the network in the virtual world attracts the subject so much that he is unable to function fully in the real world. Internet addicts are characterized by anticipation of additive implementation, the problem of time control in the network, low criticism of their own state, violation of social and psychological adaptation, including the emergence of problems with learning, difficulties in establishing and maintaining social contacts outside the Internet, as well as “inferiority complex”. Dependence on the Internet is a group of different behavioral dependencies, where the Internet is only a means to implement them, not an object. This type of dependence is the result of the realization of the individual’s interests, which are opposite to the interests of society.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7).

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 09 dekabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ FÖVQƏLADƏ HALLAR
NAZİRLİYİNİN XÜSUSİ RİSKLİ XİLASETMƏ XİDMƏTİNİN
XİLASEDİCİLƏRİNİN PEŞƏKAR YARARLILIĞININ
PROQNOZLAŞDIRILMASINDA PEŞƏKAR VACİB
KEYFİYYƏTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

Xanım Sofiyeva

UMMU-nun aspirantı

Ukrayna, 61000, Xarkov şəhəri,

Çernişevskaya küçəsi, 94

khanumsofiyeva@mail.ru

Açar sözlər: xilasedici, ekstremal hallar, peşəkar vacib keyfiyyətlər, peşəkar yararlılıq

Ключевые слова: спасатель, экстремальные ситуации, профессионально важные качества, профессиональная пригодность

Key words: lifeguard, extreme situations, professionally important qualities, professional suitability

Giriş

2020-ci ildə ölkəmiz Fövqəladə Hallar Nazirliyinin 15 illiyini qeyd edəcək. Yarandığı gündən etibarən Fövqəladə Hallar Nazirliyi ölkə vətəndaşlarının təbii və texnogen xarakterli hadisələrdən qorunması, fəlakətlərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, vətəndaşlarımızın rahat, dinc həyatının bərpa olunması kimi mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir.

Ekstremal peşə sahiblərindən olan xilasedicilərin peşə fəaliyyəti əlverişsiz

və ekstremal amillərin təsiri altında, zaman qıtlığı, mürəkkəb və riskli əməliyyat şəraitlərində baş verir və insanların təhlükəsizliyinin qorunması kimi yüksək məsuliyyət hissi ilə müşayiət olunur. Çoxsaylı və intensiv risk faktorlarının təsiri nəticəsində yaranan professional stresin mənfi fəsadları müxtəlif formada təzahür edir. Bura iş qabiliyyətinin və orqanizmin adaptasion imkanlarının azalması, işin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin pisləşməsi, somatogen patologiyanın inkişafı (həzm sisteminin xəstəlikləri, arterial hipertoniya, miokard infarktı), stres sindromlarının (tənhalıq hissi, depressiya, xroniki yorğunluq),

psixoloji problemlərin (“peşəkar yanma” sindromu, travmatik pozğunluqlar, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması, ailədə və kollektivdə münaqişələr, ətrafdakı insanlar tərəfindən anlaşılmaqlıq) formalaşması aid edilə bilər. İllərlə toplanmış psixoloji problemlər bəzən xilasedicilərin xidmətdən tərxis olmaq kimi qərarlar qəbul etməsinə də səbəb olur. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin əməkdaşlarının psixoloji müşayiətinə dair davamlı sistemin olmaması kadr axınına, təcrübəli mütəxəssislərin itirilməsinə, peşəkar uzunömürlülüüyün və psixoloji sağlamlılığın aşağı düşməsinə səbəb olur.

Ümid edirik ki, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyində xidmətə namizədlərin peşəkar yararlılığının uzunmüddətli proqnozu əməkdaşların psixoloji müşayiətinin effektivliyi probleminin həllində ilkin mərhələ olacaqdır.

“Peşəkar yararlılıq” anlayışı son zamanlar tək cə əmək psixologiyası, mühəndis psixologiyası və ergonomikada deyil, məsuliyyət, təhlükəsizlik, risk və “insan amili” ilə birbaşa əlaqəli digər əmək fəaliyyətlərində də geniş yayılmış, fənlərarası bir konsepsiyaya çevrilmişdir. Bu konsepsiyanın ən məşhur təriflərinə müraciət edək.

Böyük psixoloji lüğət [3] peşəkar yararlılığın aşağıdakı tərifini təqdim edir:

”Peşəkar yararlılıq – psixoloji və psixofizioloji xüsusiyyətlərin, habelə məqbul əmək səmərəliliyinə nail olmaq üçün zəruri olan xüsusi bilik və bacarıqların məcmusudur. Peşəkar yararlılıq anlayışına, həmçinin insanın əmək prosesində və gördüyü işin nəticələrinin qiymətləndirilməsində yaşadığı məmnunluq da daxildir”.

Əmək psixologiyasında K.M.Gureviçin [4] mövqeyi “klassik” sayılır: “Peşəkar yararlılıq – iki meyarla qiymətləndirilə bilən şəxsiyyət keyfiyyətidir: peşəyə uğurla yiyələnmə və insanın öz işindən məmnunluq dərəcəsi. Hər iki meyar nisbi, bəzən isə subyektivdir.

Əmək psixologiyasının metodisti olan E.Klimovun [6] fikrincə, “bir tərəfdən insanın fərdi keyfiyyətləri, digər tərəfdən iş, fəaliyyət şərtlərinin qoyduğu tələblər arasındakı qarşılıqlı uyğunluq ideyası peşə yönümü və seçimi kontekstinin (yayarlılığın, peşə təhsilinin, peşə hazırlılığının və adaptasiyasının, peşəkarın şəxsiyyətinin, onun fiziki və funksional inkişafının qiymətləndirilməsi və s.), yəni peşəkar yararlılığın əsasını təşkil edir.

A.Y.Antsupov və A.İ.Shipilov [1] əmək münaqişələri və peşə davranışının ziddiyyətlərini araşdırarkən peşəkar yararlılığın tərifini belə təklif edir “bu təlim və əmək səmərəliliyinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi və peşə tərəfindən tələb olunan

şəxsiyyət keyfiyyətlərinin dinamik uyğunluğunun uğurla formalaşması üçün zəruri olan təbii bacarıq və qabiliyyətlərin mövcudluğudur”.

V. İ. Drujinin [5] peşəkar yararlılığı “insanın müəyyən bir iş fəaliyyətinin tələblərinə uyğunluğu” olduğunu göstərərək əvvəlki ifadələri və tərifləri ümumiləşdirmişdir.

B. V. Kulaqinin [7] fikrincə, “peşəkar yararlılıq – insanın hər hansı bir əmək fəaliyyətinə uğurla yiyələnməsinə və onu səmərəli yerinə yetirməsinə təsir edən fərdi xüsusiyyətlərinin məcmusu ilə müəyyən edilir”.

V. A. Bodrov [2] peşəkar yararlılıq problemlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş elmi işlərində göstərmişdir: “Peşəkar yararlılıq” mahiyyətə həm insanın əmək (təlim) fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərini, onun konkret bir fəaliyyət üçün yararlılığını, həm də əmək obyektinin insanın imkanlarına yararlılığı baxımından xüsusiyyətlərini (məzmunu, vasitələri, şəraiti, fəaliyyətin təşkili) özündə əks etdirir.

V. L. Marişukun [8] fikrincə “Peşəkar yararlılıq – insanın hər hansı peşə fəaliyyətinə yiyələnmə imkanlarını əks etdirən ehtimal olunan xasiyyətnaməsidir”.

B. A. Toloçek [9] “peşəkar yararlılıq” anlayışını aşağıdakı kimi qəbul edir: “Peşəkar yararlılıq – insanın

bir fəaliyyət subyekti kimi keyfiyyətlərinin fəaliyyətin aktual tələbləri ilə uyğunluğu, habelə hazırda müvafiq əmək funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətidir”.

“Peşəkar yararlılıq” anlayışının bütün verilmiş tərifləri onun mahiyyətində əsas tendensiyanı göstərir – bu əmək subyektinin müəyyən bir peşəyə uyğun olan fərdi keyfiyyətləri, qabiliyyətləri və xüsusiyyətləridir. Bununla yanaşı, insanın bu və ya digər əmək fəaliyyəti üçün yararlılığı haqda həmin fəaliyyətə və ya fəaliyyət üçün təlimə başlamazdan əvvəl qəti fikir söyləmək çox çətin və ya qeyri-mümkündür. Bu zaman onun yalnız peşəkar yararlılığının proqnozlaşdırılması barədə danışa bilərik. Peşəkar yararlılıq həmişə fəaliyyətin nəticəsi kimi ifadə olunur.

Beləliklə, Fövqəladə Hallar Nazirliyində xidmətə namizəd öyrənilərkən onun peşəkar kimi yetişməsi üçün müəyyən keyfiyyətlər kompleksini nəzərə almaq lazımdır. Bu keyfiyyətlərin əsas hissəsi, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

– peşəkar motivasiya; Fövqəladə Hallar Nazirliyində xidmətə namizədi təkcəözünün bioloji ehtiyaclarının təmin etmək üçün deyil, həm də fəaliyyətə, ünsiyyətə, özünü təsdiq etməyə, özünü dərk etməyə, özünü inkişaf etdirməyə və s. olan ehtiyaclarını qarşılamaq üçün həvəsləndirən və istiqamətləndirən fəaliyyət;

– ümumi və peşə hazırlığı; ilkin (“peşəyə yiyələnmək üçün gərəkli olan”) və ixtisas (“peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun”) hazırlığı formasında həyata keçirilən, ştata uyğun və ştatdankənar tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan bilik, bacarıq, vərdişlər;

– orqanizmin imkanlarının, funksional vəziyyətinin peşə fəaliyyətinə hazırlıq səviyyəsi; analizatorların və fiziki keyfiyyətlərin peşəyə uyğun fizioloji funksiyalarının inkişafı (güc, sürət, dözümlülük, çeviklik);

– fərdi-psixoloji funksiyaların vəziyyəti və hər şeydən əvvəl peşəkar vacib keyfiyyətlər; Fövqəladə Hallar Nazirliyi sistemində müəyyən bir peşəkar fəaliyyət növü üçün zəruri olan və xidmətə namizədin idrak proseslərini, psixomotor, temperament və emosional-iradi keyfiyyətlərini xarakterizə edən xüsusiyyətləri.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, Fövqəladə Hallar Nazirliyində xidmətə namizədin peşəkar yararlılığı onun yalnız peşəkar vacib keyfiyyətlərinin məcmusundan deyil, ilk növbədə, onların ifadə şəkildən və qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterindən asılı olacaqdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi əməkdaşlarına tibbi və psixoloji yardımın təşkili sahəsində təcrübə göstərir ki, psixi xüsusiyyətləri və keyfiyyətlərinin həm məcmusu, həm də fərdiliyi ilə

fərqlənən insanlar vəzifə tapşırıqlarını yerinə yetirərkən müxtəlif yollardan istifadə etməklə (yəni müxtəlif fərdi fəaliyyət üsulları ilə) eyni nəticəni əldə edə bilirlər. Çox güman ki, bu fenomen müxtəlif psixi funksional sistemlərin qarşılıqlı kompensasiya mexanizmləri ilə müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən əminik ki, xilasetmə xidməti əməkdaşının fəaliyyətinə dair peşəkar vacib keyfiyyətlərin birmənalı siyahısını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Belə ki, Fövqəladə Hallar Nazirliyində xidmətə, həmçinin müəyyən bir fəaliyyət növünə yararlılıq yalnız peşəkar vacib keyfiyyətlərin siyahısı ilə deyil, həm də bu keyfiyyətlərin ifadə dərəcəsi və onların arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri ilə müəyyən ediləcəkdir.

E.A.Klimovun fikirlərinə əsaslanaraq [6] insanın konkret bir fəaliyyət üçün peşəkar yararlılığının təhlili zamanı onun peşəkar vacib keyfiyyətlərinin beş əsas komponentdən ibarət vahid bir sistem əmələ gətirdiyini demək olar:

– ictimai keyfiyyətlər (insanın ideoloji görüşləri, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri);

– peşə fəaliyyətinə münasibət (motivlər, maraqlar, meyillər), xarakterin əlamətləri (vicdanlı, əməksevər, məsuliyyətli, tənqidi və s.);

– işgörmək bacarığı (psixi və psixoloji sağlamlığın xüsusiyyətləri, fiziki inkişaf, ümumi qabiliyyətlər);

– hər hansı peşə fəaliyyəti və onun konkret bir növü üçün xüsusi qabiliyyətlər və digər peşəkar vacib keyfiyyətlər;

– peşəkar hazırlıq (bilik, bacarıq, vərdiş və təcrübə). Bununla əlaqədar E.A.Klimov [6] qeyd etmişdir ki, insanın praktiki olaraq peşə təhsilinə və müvafiq peşə fəaliyyətinə başlamadan onun tam peşəkar yararlılığa sahib olması mümkün deyil.

Peşəkar yararlılıq probleminin tədqiqinin nəticələri, habelə praktik təcrübəmiz bu anlayışın müxtəlif səviyyələrini ayırmağın zəruriliyini göstərir. Bu səviyyələri peşəkar yararlılığın uzunmüddətli proqnozunun qiymətləndirilməsi (xidmətə namizədlərin peşəkar psixoloji seçiminin nəticələrinə əsasən) və xilasetmə xidməti mütəxəssisinin peşəkar fəaliyyəti müddətində yararlılığın real təzahürü olan müvəffəqiyyətliliyin, səmərəliliyin, etibarlılığın və təhlükəsizliyin konkret göstəricilərinə əsasən ayırmaq lazımdır.

V.A.Bodrovun [6] tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən elmi işimizdə xilasedicinin peşəkar yararlılığının üç səviyyəsini ayırd edirik:

Peşəkar yararlılığın 1-ci (ən yüksək) səviyyəsi. Bu səviyyə Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi mütəxəssisinin peşəkar fəaliyyətinin bütün mümkün variantları və həyata keçirilmə şərtlərində (xüsusi, ekstremal, ekstremal fəaliyyət şərtləri

daxil olmaqla) maksimum səmərəlilik və etibarlılıq tələblərinə cavab verir;

Peşəkar yararlılığın 2-ci səviyyəsi. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin əməkdaşı tərəfindən ştatdankənar (qəzalar, nasazlıqlar, qəza-xilasetmə avadanlıqlarının işləməməsi və s.) hallar istisna olmaqla, stata uyğun xüsusi, ekstremal və fəvqəladə hallar şəraitində tapşırıqlarının səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi ilə xarakterizə olunur;

Peşəkar yararlılığın 3-cü səviyyəsi. Müəyyən bir müddət ərzində peşə fəaliyyətinin müvafiq (konkret) tapşırıqlarının effektiv icrası ilə xarakterizə olunur.

Peşəkar yararlılığın formalaşması həmişə fərdi bir proses olacaqdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, müxtəlif səviyyəli peşə hazırlığı və motivasiyası olan insanların fəaliyyətlərində peşəkar uğurlar əldə etməsi üçün müvafiq şərait yaratmaq olar. Ancaq psixoloji peşəkar vacib keyfiyyətlər barədə bunu söyləmək olmaz. Bu keyfiyyətlər sabit qalır: (a) peşə seçiminin baş verdiyi dövr ərzində; (b) mütəxəssisin hazırlığı dövründə və (c) peşəkar kimi yetişmə prosesinin ilkin mərhələsində. Həmçinin praktik təcrübəmizdən də göründüyü kimi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi sistemində yüksək səviyyəli təlim və motivasiya şəraiti təmin edilsə belə, müəyyən peşələrə hər xilasedici yiyələnmə bilmir. Azərbaycan

Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyi sistemində belə fəaliyyət növlərinə peşəkar yararlılıq yalnız peşəkar vacib keyfiyyətlərin müəyyən inkişafı və davamlılığı şərti ilə formalaşa bilər.

Alınan elmi nəticələrin əsaslandırılması

Tədqiqatımızın ilkin mərhələsində Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin müxtəlif səviyyəli hərbi hissələrinin və bölmələrinin 11 nəfər rəhbərlərindən ibarət ekspertlər qrupu ilə görüşüb sorğu keçirdik. Mütəxəssislər qrupuna bu Xidmətin yaradıcıları olan və müxtəlif illərdə ona rəhbərlik edən insanlar daxil oldu: general-mayor Qulamov Cahangir Rza oğlu – 2008–2015-ci illərdə Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin rəisi; general-mayor Bağirov Kamil Əlibala oğlu – 2012–2017-ci illərdə Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin rəis müavini; general-mayor Həsənov Məhərrəm İmamqulu oğlu – 2008-ci ildən hazırkı dövrə qədər Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin rəisinin birinci müavini, qərargah rəisi.

Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicilərinin səmərəli fəaliyyəti üçün vacib olan keyfiyyətlər siyahısını A.Lipmanın professioqrafik anketindən istifadə edərək qiymətləndirib peşəkar vacib keyfiyyətlərin reytingini qurduq (bax cədvəl 1).

Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin peşəkar fəaliyyətində vacib olan psixoloji keyfiyyətlərinin ifadəsi

Cədvəl 1

Nö	Şəxsiyyətin keyfiyyətləri	Ranq
1	Diqqətlin xüsusiyyətləri: uzun müddət davamlı diqqəti qorumaq qabiliyyəti; diqqəti paylamaq və cəmləşdirmək qabiliyyəti; diqqəti bir obyektə digərinə keçirmək bacarığı; cüzi dəyişiklikləri belə fərq etmək bacarığı	5
2	Müşahidəçilik: müşahidə zamanı problemi həll etmək üçün lazım olan materialı seçə bilmək bacarığı; özünü müşahidə etmək qabiliyyəti; peşəkar müşahidəçilik	6
3	Mnemik xüsusiyyətlər: ətrafdakı dəyişiklikləri fərq edə bilmək qabiliyyəti; eşidilmiş, görülmüş, oxunulmuş materialı xəyalında canlandırma bilmək qabiliyyəti; şifahi-məntiqi və vizual-məcazi materialı asanlıqla yadda saxlamaq bacarığı; böyük həcmdə lazımı məlumatı uzun müddət yadda saxlamaq qabiliyyəti	4
4	Motor keyfiyyətlər: hərəkətlərin qavrama prosesləri ilə uyğunluğu; statik yüklənmələrə qarşı davamlılıq; zaman qıtlığı şəraitində cəld hərəkət etmək bacarığı; gözlənilməz qıcıqlandırıcılara sürətli motor reaksiyanın verilməsi	1
5	Sensor keyfiyyətlər: rəngləri ayırd etmək bacarığı; ölçüləri, bucaqlar arasında məsafəni təyin etmək bacarığı; temperatur fərqlərini ayırd etmək qabiliyyəti; verilmiş formadan kiçik kənara çıxmaları belə tez müəyyən etmək bacarığı.	7
6	İmajitiv xüsusiyyətlər: hadisələrin gedişatını ehtimalları nəzərə alaraq proqnozlaşdırmaq bacarığı; yeni, qeyri-standart həllər tapmaq bacarığı	11

Nö	Şəxsiyyətin keyfiyyətləri	Ranq
7	İntellektual xüsusiyyətlər: problemə bir neçə yöndən baxa bilmək qabiliyyəti; problemə aid əsas məntiqi əlaqələrin mahiyyətini dərk etmək bacarığı; mövcud məlumatlardan vacib olanını seçə bilmək bacarığı; ziddiyyətli məlumatlardan nəticə çıxara bilmək bacarığı; yetərli olmayan məlumatlara görə düzgün qərar verə bilmək bacarığı	2
8	Emosional keyfiyyətlər: emosional sabitlik; müvazinətini qorumaq; özünə nəzarət; yeni şəraitə tez uyğunlaşmaq	10
9	İradi keyfiyyətlər: əmr və göstərişləri dəqiq yerinə yetirmək bacarığı; əzm; sürəti azaltmadan və keyfiyyəti aşağı salmadan uzun müddət işləmək bacarığı; uzun müddət yüksək aktivlik göstərmək qabiliyyəti; çətin vəziyyətlərdə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək bacarığı	3
10	Nitq xüsusiyyətləri: fikirlərini aydın və məntiqli şəkildə ifadə etmək bacarığı; fikirlərinizi, hisslərinizi iradi şəkildə jestlər, üz ifadələri (mimikalar) və intonasiya ilə ifadə edə bilmək bacarığı	9
11	Kommunikativ xüsusiyyətlər: insanlarla tez ünsiyyətə girmək bacarığı; öz hərəkətlərini digər insanların hərəkətləri ilə uyğunlaşdırma bacarığı; insanların hərəkətlərinə obyektiv qiymət vermək bacarığı, yoldaşlıq, komandada işləmək bacarığı	8

Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicilərinin peşəkar vacib keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı motor keyfiyyətlərin əsas qrupu təşkil etdiyi müəyyənleşdi. Bu nəticə, ilk növbədə, Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin fəaliyyətinə xas peşəkar tapşırıqların xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Məhz bu səbəb intellektual (ikinci

mövqe) və iradi keyfiyyətlər qruplarının üstünlüyünü də müəyyən etdi.

Ekspertlərlə aparılan sorğudan sonra həmin keyfiyyətlər müəyyən meyarlara görə ayrı-ayrı qruplar arasında paylandı. Bu üsul Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicilərinə xas keyfiyyət etalonunu yaratmağa imkan verdi.

Cədvəl 2

Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicilərinin keyfiyyət etalonunun meyarları

Ranq	Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin əsas keyfiyyətlərinin siyahısı	Blokun adı
1.	İnsanlıq, humanizm; yüksək səviyyədə sağ qalmaq instinkti; aktiv həyat tərzini sürmək; ekstremal idman növləri ilə peşəkar məşğul olmaq (anketdə göstərilmiş peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər)	Peşəkar kompetentlik
2.	Ekstremal hallarda, zaman qıtlığı və güclü xarici qıcıqlandırıcıların təsiri altında işləyə bilmək bacarığı; cəld qərar vermək bacarığı; yeni şəraitə tez uyğunlaşmaq; uzun sürən fiziki yüklənmələrə qarşı davamlılıq qabiliyyəti	Tipoloji keyfiyyətlər
3.	Verilən qərarlara və görülən işlərə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək bacarığı; ətrafdakı insanları düzgün qiymətləndirmək bacarığı; yüksək səviyyədə vəzifə borcu; yüksək səviyyədə mənəvi şüur və davranış	İradi keyfiyyətlər
4.	Yırğalanmaya qarşı davamlılıq; diqqəti ələ keçirmək bacarığı; aşırı yüklənmələrə qarşı davamlılıq; qorxu amilinin və ya gözlənilməz xarici təsirlərin təsiri altında diqqəti zəiflətməmək bacarığı; çeviklik və konsentrasiya olmağı bacarmaq	Tipoloji keyfiyyətlər

Ranq	Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin əsas keyfiyyətlərinin siyahısı	Blokun adı	Ranq	Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin əsas keyfiyyətlərinin siyahısı	Blokun adı
5.	Məlumatları aydın və lokanik şəkildə ifadə etmək bacarığı; məlumatların içərisindən ən vacib (əsas) olanı ayırd edə bilmək bacarığı; yorğunluq və daim kənar qıcıqlandırıcıların təsirinə baxmayaraq diqqəti uzun müddət saxlaya bilmək; ünsiyyətçilik, digər insanlarla asanlıqla əlaqə qura bilmək bacarığı	Kommunikativ xüsusiyyətlər		vizual təqdimatdan dərhal sonra materialı təsəvvüründə dəqiq canlandırma bacarığı; dəqiqlik; məntiqlik.	
6.	Tez-tez dəyişən şəraitdə cəld qərar vermək bacarığı; yüksək məsuliyyət hissi; təşkilatçılıq; məntiqli və haqlı olan riskə meyillilik; qətiyyətçilik; cəsarət, mərdlik, intizamlılıq	İradi keyfiyyətlər	10.	Zaman intervallarını (aralıqlarını) qiymətləndirmək və müqayisə edə bilmək qabiliyyəti; obyektlərin məkanda yerləşməsinə müəyyən etmək bacarığı; kiçik və uzaq cisimlər arasındakı fərqi müəyyən edə bilmək; cismin hərəkət sürətini və istiqamətini müəyyənləşdirə bilmək bacarığı; vizual qıcıqlandırıcının gücünü ayırd etmək, intensivliyini qiymətləndirmək və müqayisə edə bilmək bacarığı; görülən / eşidilən məlumatları tez yadda saxlamaq; ani və şiddətli bir qıcıqlandırıcıdan sonra eşitmə funksiyasının tez bərpası; səsin gəldiyi istiqaməti cəld müəyyənləşdirmək; eşitmə analizatorunun dözümlülüyü (aşağı yorğunluq); uzun müddət təsir göstərən səs qıcıqlandırıcısına qarşı davamlılıq	Tipoloji keyfiyyətlər
7.	Yüksək səviyyədə emosional sabitlik; məqsədə çatmaq üçün əzm göstərmək; özünə nəzarət və dözümlülük; intuisiya, bir fəaliyyətdən digərinə sürətli keçidin vacibliyini qabaqcadan bilmək bacarığı; bir fəaliyyət prosesində eyni vaxtda bir neçə hərəkəti icra etmək; əl və ayaqlarla eyni vaxtda əlaqəli və dəqiq hərəkətləri icra edə bilmək bacarığı; sürətli motor hərəkətlər	İradi keyfiyyətlər			
8.	Öz işinə tənqidi münasibət; analitik düşüncə, məntiqi qanunauyğunluqlar qurmaq bacarığı; əməliyyat məlumatlarını tez yadda saxlamaq; məlumatı uzun müddət yaddaşda saxlanmaq; baş verə biləcək dəyişiklikləri və fəaliyyətin gözlənilən nəticələrini qabaqcadan müəyyən edə bilmək bacarığı	Koqnitiv keyfiyyətlər	11.	Müxtəlif hərəkətləri yadda saxlamaq və canlandırmaq; yazılı məlumatları tez qavramaq və təsəvvürdə canlandırma bacarığı; fikirlərini yazılı formada tez və düzgün şəkildə tərtib etməyi bacarmaq; əsas rəngləri ayırd etmək bacarığı; şifahi nitqi tez qavramaq və başa düşmək (xüsusilə peşəkar jarqonu)	Koqnitiv keyfiyyətlər
9.	Mövcud obrazlara (qavrama, təsəvvür) əsaslanaraq vəziyyəti təhlil etmək və qərar vermək qabiliyyəti; şəraiti qiymətləndirərkən və qərar qəbul edərkən mücərrəd anlayışlar və mülhizələrlə fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti; qısa bir eşitmə /	Koqnitiv keyfiyyətlər	12.	Təşkilatçılıq qabiliyyəti; insanlar üzərində rəhbərlik etmək bacarığı; özünə və başqalarına qarşı tələbkarlıq	Kommunikativ keyfiyyətlər
			13.	Gərgin zehni fəaliyyətə dözümlülük; riyazi əməliyyatları sürətli və dəqiq yerinə yetirmək; istifadə olunmuş və gələcək fəaliyyətlərdə artıq lazımsız olan əməliyyat məlumatlarını unutmaq qabiliyyəti; zehində tez saymaq bacarığı.	Koqnitiv keyfiyyətlər

Ranq	Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin əsas keyfiyyətlərinin siyahısı	Blokun adı
14.	Səbirlilik, hövsələlik, təşəbbüskarlıq, xeyrxahlıq, prinsipiallıq	İradi keyfiyyətlər
15.	Titrəməyə (vibrasiyaya) qarşı həssaslıq; barmaqların hərəkətliliyi; işığa və qaranlığa tez uyğunlaşmaq qabiliyyəti	Tipoloji keyfiyyətlər

Cədvəl 2-də verilmiş məlumatlara ekspert qrupu üzvləri tərəfindən təklif olunan və Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicilərinə aid digər peşə keyfiyyətləri də əlavə olunaraq alınan nəticə üzrə faktor analizi aparıldı (bax. Cədvəl3).

Cədvəl 3

Faktor analizinin nəticələri

	Rotated Component Matrix(a)									
	Component									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Gözlə məsafəni, bucaqları, ölçüləri təyin edə bilmək	.470	.111								.207
Məqsədyönlülük	.092	.589				.285				
Ekstremal peşkar (professional) kompetentlik, qəflətən mürəkkəbləşən şəraitdə fəaliyyət göstərə bilmək bacarığı		.483							.228	
Peşkar müşahidəçilik	.806							.591		
Vəzifə tapşırıqları yerinə yetirərkən ən xırda dəyişikləri belə müəyyən edə bilmək bacarığı	.489						.108			
Yorğunluğa və kənar qıcıqlandırıcıların təsirinə baxmayaraq uzun müddət davamlı diqqəti qorumaq qabiliyyəti;	.458								.110	
Diqqəti bir fəaliyyətdən digərinə cəld keçirə bilmək qabiliyyəti;	.400				.351					
Zaman qıtlığı şəraitində bir neçə işi yerinə yetirərkən diqqətini paylaya bilmək bacarığı	.090					.555				
Ekstremal (kritik) şəraitlərdə öz davranışlarını idarə edə bilmək bacarığı			.366							.184
Münaqişəsizlik (konfliktsizlik)			.481	.455						
Cəsarətli və qətiyyətli hərəkətlər göstərmək qabiliyyəti		.421								
Təhlükəli şəraitlərdə müvazinliyi qoruya bilmək, özünə nəzarət;	.866									.833

Yüksək səviyyədə stressə davamlılıq	.371					.349			
Məntiqli və haqlı olan riskə meyillilik	.428								
Məlumatların yetərli olmadığı və ya onları dərk etmək üçün zamanın az olduğu şəraitdə düzgün qərarlar vermək bacarığı	.212		.119						
Böyük həcmdə məlumatlardan tapşırığı həll etmək üçün vacib olanı seçə bilmək bacarığı	.646						.083		
Analitik düşüncə tərz, proqnostik qabiliyyətlər	.771						.347		
Yüksək səviyyədə empatiya hissi			.499						

Faktor analizi Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicilərinin vacib peşəkar keyfiyyətlərinin rolunu və əhəmiyyətliliyini müəyyən etməyə imkan verdi.

Nəticələrə görə, birinci amil aşağıdakı keyfiyyətlərdən ibarətdir: gözlə məsafəni, bucaqları, ölçüləri təyin edə bilmək (0.470); peşəkar müşahidəçilik (0.896); vəzifə tapşırıqlarını yerinə yetirərkən ən xırda dəyişiklikləri belə müəyyən edə bilmək bacarığı (0, 489); yorğunluğa və kənar qıcıqlandırıcılara baxmayaraq uzun müddət davamlı diqqəti qorumaq qabiliyyəti (0.458); diqqəti bir fəaliyyətdən digərinə cəld keçirə bilmək qabiliyyəti (0.490); zaman qıtlığı şəraitində bir neçə işi yerinə yetirərkən diqqətini paylaya bilmək bacarığı (0,990); məlumatların yetərli olmadığı və ya onları dərk etmək üçün zamanın az olduğu şəraitdə düzgün qərarlar vermək bacarığı (0.212); böyük həcmdə məlumatlardan tapşırığı həll etmək üçün vacib olanı seçə bilmək bacarığı (0.646); analitik düşüncə tərz, proqnostik qabiliyyətlər (0.771). Yuxarıda

sadalanan keyfiyyətlər Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin peşəkar keyfiyyətləri strukturunda koqnitiv komponenti təşkil edir.

İkinci amilə aiddir: məqsədyönlülük (0.589); ekstremal peşəkar (professional) kompetentlik, qəflətən mürəkkəbləşən şəraitdə fəaliyyət göstərə bilmək bacarığı (0,483); cəsarətli və qətiyyətli hərəkətlər göstərmək qabiliyyəti (0, 421); təhlükəli şəraitlərdə müvazinətini qoruya bilmək, özünə nəzarət; (0,866); yüksək səviyyədə stresə davamlılıq (0,371); məntiqli və haqlı olan riskə meyillilik (0,428); emosional-iradi davamlılıq (0,810); məsuliyyət (0.587); özünə nəzarət (0.560); həyəcanlılığın aşağı səviyyəsi (0.397); intizamlılıq (0.451); münəqişələr zamanı özünü tənzimləyəbilmək qabiliyyəti (0.952). Yuxarıda sadalanan keyfiyyətlər Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin peşəkar keyfiyyətləri strukturunda iradi komponentə aid edilmişdir.

Üçüncü amilə aiddir: ekstremal (kritik) şəraitlərdə öz davranışlarını idarə edə bilmək bacarığı (0.366); məhdud məkanda tapşırıqları yerinə yetirəbilmək bacarığı (489); monotomiyaya qarşı davamlılıq (0.811); əsas vəzifə tapşırıqlarını sürətlə yerinə yetirə bilmək (0.921); hərəkətlərin düzgün koordinasiyası (0.271); görmə-motor koordinasiya (0,389). Sadalanan keyfiyyətləri Xüsusi Riskli Xilasetmə

Xidmətinin xilasedicisinin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətləri strukturunda tipoloji komponentə aid edilmişdir.

Nəhayət, sonuncu, dördüncü amilə aşağıdakı keyfiyyətlər aiddir: münəqişəsizlik (konfliktsizlik) (0.481); yüksək səviyyədə empatiya hissi (0.499); fikirlərini dəqiq və məntiqli ifadə edə bilmək bacarığı (0.735); zərərçəkmişlər və onların yaxınları ilə tez ünsiyyət qura bilmək qabiliyyəti (0.810); öz hərəkətlərini digər insanların hərəkətləri ilə uyğunlaşdırma bilmək bacarığı (0.619); insanlara təsir etmək qabiliyyəti, yoldaşlıq (0.456). Alınan nəticələr bu keyfiyyətləri Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin xilasedicisinin peşəkar vacib keyfiyyətləri strukturunda kommunikativ komponentə aid etməyə imkan verdi.

Nəticə

Əldə etdiyimiz nəticələrimiz Xüsusi Riskli Xilasetmə Xidmətinin bölmələrində xidmətə namizədin peşəkar yararlılığını təyin edən peşəkar vacib keyfiyyətlər sistemində koqnitiv, iradi, tipoloji və kommunikativ komponentlərin əsas olduğuna dair fikirləri əminliklə söyləməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. А74 Конфликтология: Учебник

- для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 551 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов – М., ПЕР СЭ, 2001 – 511 с – (Современное образование)
  3. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещеряков Большой психологический словарь АСТ-Москва; Прайм-Еврознак; Москва; СПб; 2008
  4. Гуревич К.М. Дифференциальная психология и психодиагностика Избранные труды СПб: Питер, 2008, 336 с.
  5. Дружинин В.Н. Психология 2-е изд. – СПб.:2009. – 656 с.
  6. Климов Е.А. Введение психологию труда: Учебник для вузов. М.; Культура и спорт, ЮНИТЕ, 1998. 350 с.
  7. Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики Л.: Медицина, 1984. – 215 с.
  8. Марищук Л.В. К вопросу о способностях, профпригодности и профессиональном психологическом отборе// Вестник Московского Университета. Серия 14. Психология. – 2016. №4
  9. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. - СПб.; Питер, 2005.–479с: ил.- (Серия “Учебное пособие”)
  10. Управление персоналом Словарь-справочник
  11. <https://psyfactor.org/personal/personal15-09.htm>

**ИЗУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ
В ПРОГНОЗИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ПРИГОДНОСТИ СПАСАТЕЛЕЙ СЛУЖБЫ СПАСЕНИЯ
ОСОБОГО РИСКА МИНИСТЕРСТВА ПО ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМ
СИТУАЦИЯМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

АБСТРАКТ

Ханум Софиева

Профессиональная пригодность не врожденное качество человека. Она формируется в ходе длительного профессионального труда, протекающего в определенных социально-экономических условиях. Время, необходимое для формирования профессиональной пригодности, зависит от природных данных человека, уровня его мотивации и полученной

подготовки (знаний, умений, навыков). Труд спасателей относится к тем видам деятельности, отличительной особенностью которых является постоянное столкновение с опасностью. Чрезвычайные обстоятельства, являющиеся неотъемлемой частью профессионального опыта спасателей, создают экстремальные условия их деятельности в связи с угрозой для жизни, физического и психического здоровья сотрудников, с массовыми человеческими жертвами и значительными материальными потерями. Условия профессиональной деятельности предъявляют повышенные требования к эмоциональной сфере и личностным характеристикам специалистов. Именно наличие определенных профессионально важных качеств определяет успешность адаптации, надежность и эффективность профессиональной деятельности профессионала в экстремальных условиях. Полученные нами научные результаты позволяют с высокой степенью достоверности высказать мнение о том, что основополагающими в системе профессионально важных качеств, которые обуславливают профессиональную пригодность кандидата на службу в подразделения Службы Спасения Особого Риска, есть те, которые образуют когнитивные, коммуникативные, волевой и типологический компоненты.

**STUDYING PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES
AT FORECASTING PROFESSIONAL SUITABILITY
OF RESCUERS AT THE SPECIAL RISK RESCUE SERVICE
OF THE MINISTRY OF EMERGENCY SITUATIONS
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

ABSTRACT

Khanum Sofiyeva

Professional suitability is not an inborn quality of a person. It is formed in the course of long professional activity, proceeding in certain socio-economic conditions. The time required for the formation of professional suitability depends on the natural data of a person, the level of his motivation and the received training (knowledge, skills, habits). The distinguishing feature of rescuers`s jobs is that it always faces danger. Emergency circumstances, which are an integral part of the professional experience of rescuers, create extreme conditions for their activities in connection with a threat to the life, physical and mental health of employees, with massive loss of life and significant material losses. The conditions of professional activity demand great requirements at the emotional sphere and personal characteristics of specialists. The certain professionally important qualities provide the success of adaptation, the reliability and effectiveness of professional activities of a professional in extreme conditions. Our scientific results allow us to say precisely that cognitive, communicative, volitional and typological components are fundamental in the system of professionally important qualities which determine the professional suitability of a candidate for service in the Special Risk Rescue Service divisions.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin xüsusi riskli xilasetmə xidmətinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 01 aprel 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

DUYĞUSUZ İNKİŞAF ETDİRİLƏN İNTELLEKT

Ayna Hübətova

*ARTI-nin Psixologiya və yaş fiziologiyası
şöbəsinin böyük elmi işçisi
Z.Əliyeva küç 96, AZ1010
e-mail:abusova_a@mail.ru*

Açar sözlər: təlim, müəllim, intellekt, duyğu, münasibət

Ключевое слова: обучение, учитель, интеллект, чувство, отношение

Key words: training, teacher, intellect, feeling, attitude

Zaman-zaman şəxsiyyətin digər komponentləri kimi onun mə-nəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin normaları da dəyişir. Bu baxımdan müasir təlim-tərbiyənin vəzifələri də yeni məzmun kəsb edir. Əgər XX yüzillikdə şagirdlərdə əməksevərlik, təbəçilik, intizam-lılıq və s. bu kimi keyfiyyətlərin aşıl-anması önə çəkilibdisə, hazırda məq-səd çevik, koqnitiv təfəkkürə, iti ağıla, geniş dünyagörüşə və təcrübəyə, rə-qabətə, özünüinkişafə və özünüreal-laşdırmaya hazır olan şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Şagirdlərin qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq, onların intellektual və yaradıcılıq imkanlarını inkişaf etdirərək daha faydalı istiqamətə yönəltmək məsələsi bütün təhsil sistemlərində təlim-tərbiyə prosesinin əhəmiyyətli tərkib hissələrindən biridir.

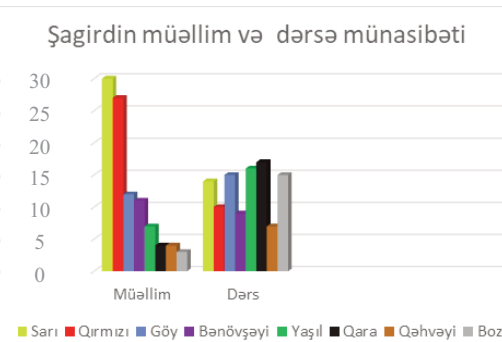
Hazırda istər valideynlərin, istərsə də uşaqların mənəvi maraq və tələbat-

ları, arzu və idealları sürətlə dəyişməkdədir. Şagirdləri yalnız mövcud adət-ənənələr, qanun-qaydalar əsasında formalaşdırmaq çətindir. Dəyər sistemi tam formalaşmayan şagirdin gününün çox hissəsini telefon, kompüter qarşı-sında keçirməsi onun istər fizioloji, istərsə də psixoloji inkişafına mənfə təsir göstərir.

Müəllim təlim prosesində şagirdlə-rə mənəvi-tərbiyəedici təsir göstər-mək məqsədi ilə müvafiq mövzu və təlim vasitələri seçməklə yanaşı, sub-yekt-subyekt münasibətinin formalaş-masına da önəm verməlidir. Şagirdlər o zaman müəllimin davranış və münasibətlərindən təsirlənirlər ki, özlərini könüllü, şüurlu surətdə onunla birgə fəaliyyətə yönəlmiş olsunlar. Tərbiyə-edici təsir və öyrənmə prosesi müəl-limlə şagird arasında qarşılıqlı əla-qədən, daha doğrusu, bu əlaqəni tənzimləyən qarşılıqlı münasibətlərdən

asıldır. Əgər müəllimlə şagird arasında münasibətlər səmimi, saf hisslər zəminində qurulmuşsa, bu zaman həm öyrətmək, həm də öyrənmək səmərəli nəticə verir, müəllim istədiyi məqsədə nail olar [1].

Şagirdin təlim prosesində hərtərəfli formalaşması, onun idraki və emosional maraqlarının nəzərə alınmasından, müvafiq məzmunun və təlim strategiyasının, optimal tərbiyəvi təsir metodunun seçməsindən asılıdır. Müasir təlim yanaşmaları şagirdə məhdud proqram, standartlaşdırılmış normalar çərçivəsində yanaşmanın səmərəsiz olduğunu göstərməkdədir. Müasir təhsil strategiyaları şagirdlərə özünü-təhlil və özünüaktualaşdırma üçün yollar göstərməlidir. Hər bir şagird üçün bu yollardan ən münasibi, onun maraq və qabiliyyətlərinə, mənəvi meyillərinə uyğun gələni seçilərək inkişaf etdirilməlidir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə hələ də müəyyən problemlər qalmaqdadır.

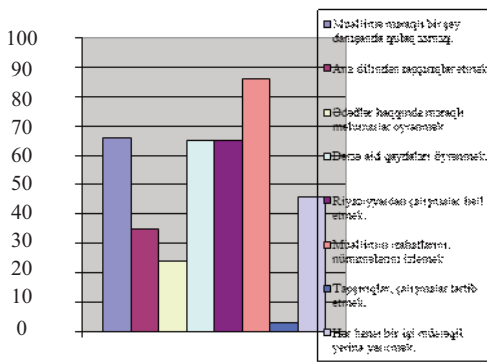

Şəkil 1. Lüşer testi ilə şagirdin müəllim və dərslə münasibəti

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi təlim prosesində şəxsiyyətlərarası münasibətlər, yəni şagird-müəllim münasibəti şagirdin dərslə münasibəti ilə müqayisədə ziddiyyət təşkil edir. Müəllim şəxsiyyət olaraq şagirdə maraq yaratsa da, təlim mühitində dərslə marağı yarada bilmir. Məsələn, müəllimi şagirdlərin 3%-i boz, 4%-i qara və qəhvəyi rəngi seçsələr də, dərslə münasibətdə 17% qara, 15% qara rəngə üstünlük verilib. Bu da müəllimin düzgün seçilməyən məzmun və ya təlim strategiyaları ilə əlaqədar ola bilər.

Şagirdlərin yüksək nailiyyətləri, eyni zamanda onların idrak maraqlarına və müvəffəqiyyət motivlərinin göstəricisinə də təsir edir. Şagirdin idraki tələbatları təlim prosesinin məzmununa uyğun maraq səviyyəsini müəyyən edir. Hər bir fəaliyyət müəyyən tələbatın nəticəsində icra olunur. Şagirdin dərsləki təlim fəallığı əsasında onun təlimin məzmununa münasibəti haqqında mühakimə yürütmək olar. Diaqram 2-də şagirdin dərslə sevdiyi fəaliyyətin təsviri verilib. Bu diaqramdan müəllimin dərslə nə dərəcədə yaradıcı yanaşması haqqında da fikir yürütmək olar. Görüldüyü kimi şagirdlər müəllimin izahatları, nümunələri əsasında çalışma həll etməyə üstünlük verirlər. Müəllim dərslə çalışmaları həll etmək, dərslə aid qaydaları öyrənmək formasında təşkil edir. Ədədlər haqqında maraqlı məlu-

matlar toplamaq, sərbəst məsələ və ya misal tərtib etmək kimi fəaliyyətlər şagirdlər tərəfindən az qeyd olunub. Şagirdin tədqiqatçılıq, axtarıcılıq, işin müstəqil icrası, işə yaradıcı münasibətinin olmaması, eyni zamanda müəllimin də işinə yaradıcı yanaşmadığını, dərsi maraqsız keçdiyini, şagirdin aktiv fəaliyyəti üçün münasib şəraiti yaratmadığını göstərir.

Şəkil 2. Şagirdin dərisdə sevdiyi məşğuliyyətinin təsviri

Məktəbdə müsbət emosional sferanın yaradılması şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, eləcə də təlim nailiyyətlərinin yüksəlməsinə təsir göstərir. Bunun üçün şagirdlər arasında müxtəlifxarakterli fəaliyyətlər müsabiqələr, yarışlar, sərgilər təşkil etmək, onlarda özünüqiyətləndirmənin normal inkişafı üçün müqayisə imkanlarını təmin edəcəkdir. Şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verən müxtəlif layihələrin hazırlanması və reallaşdırılması da bu istiqamətdə olduqca faydalı vasitələrdən biridir.

Qabiliyyətin inkişaf etməsinə şəxsiyyətin istiqaməti, tələbatı, maraq və ideyaları da təsir göstərir. İnsanlar arasında mövcud olan fərdi-psixoloji müxtəliflik də qabiliyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. İntellektual fəaliyyətin səmərəli təşkilinin ilkin şərti normal psixofizioloji inkişafdır. İnkişafetdirici təlimin məzmun və strategiyası elə seçilməlidir ki, onlar, ilk növbədə, şagirdin psixi inkişafına təsir göstərsin. Daha dəqiq desək, inkişafetdirici təlim şəxsiyyəti formalaşdırır, qabiliyyət şəxsiyyətin formalaşması və onun fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, özünü sosial mühitdə reallaşdırması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcılıq intellektin xüsusi forması olduğundan nəinki kiçikyaşlı məktəblilərin, eləcə də məktəbəqədər müəssisələrdə məşğələlərin təşkilində müəllim tərəfindən nəzərə alınmalı, düzgün təlim strategiyaları seçilməlidir.

Emosional fəallıq olmadan mürəkkəb fikri məsələnin həlli subyektiv surətdə mümkün deyildir. Mürəkkəb fikri məsələ, bir qayda olaraq, iki planda – emosional və intellektual planda həll olunur. Fikri fəaliyyətdə intellektual emosiyaların əmələ gəlməsinin ən ümumi şərti kimi mühüm bir qanunauyğunluğu qeyd etmək lazımdır: intellektual hisslər yaradıcılıq prosesləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Məlumdur ki, beynin sol yarımkürəsi

təfəkkürü, sağ yarımkürəsi isə təxəyyülü, eləcə də yaradıcılıq kimi insanların müxtəlif fəaliyyətlərini təmin edir. Təəssüf ki, təlim mühitində şagirdlərin sol yarımkürələrinin inkişafına daha çox diqqət ayrılır. Beyin yarımkürələrinin birini aktiv, digərini passiv saxlamaqla təlimdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı təmin edən yüksək nəticələri gözləmək real görünür. Harmonik inkişaf üçün hər iki yarımkürənin inkişaf imkanları paralel gözlənilməlidir.

Psixi strukturlaşmanın intellektual, emosional, motivasiya-iradi sahəsi fəaliyyət uğurunu şərtləndirən göstəricilərdir. Məsələn, intellektual sahədə vizual-fəza, anlayış-məntiqi səviyyələr, emosional sahədə emosional cavab reaksiyası və emosional həyəcanlılıq səviyyələri, motivasiya-iradi sahədə isə müəyyən bir fəaliyyətə məqsədin qoyuluşu, mənalandırma səviyyələri ayırd edilir.

Məsələnin digər tərəfi isə odur ki, müəllimlər şagirdlərin təfəkkürünü müxtəlif yollarla aktivləşdirirlər [3]. Lakin onları çox vaxt emosional cəhətdən aktivləşdirmir və elə bu məqamda da təfəkkürü özünün emosional qaynaqlarından ayırırlar. Duyğular hərəkətlərin motivasiya olunmasında əhəmiyyət kəsb edir. Adətən, insanlar davranış və münasibətlərini məntiqi düşüncə ilə təhlil etsəldə, icra zamanı məntiqi düşüncədən yayınıb, istədiklərini

etməyə üstünlük verirlər. Bir dəyişikliyə nail olmaq üçün hərəkətləri motivasiya edən duyğuları dəyişdirmək lazımdır. Çünki duyğular da düşüncələrə təsir edir. Məsələn, insan qəzəbləndiyində ağına ancaq qəzəbli düşüncələr gəlir. Kədərli hal insana kədərli xatirələri xatırladır. Məktəb mühitində şagirdlərin düşüncələrini dəyişdirməyə kömək etmək üçün müəllim və ya məktəb psixoloqu onların hissələrini dəyişməyə kömək etməlidir. Məsələn; birinin özünə-nəhməti onun əsas emosional əməlinə və fəaliyyətində dəyişikliyə səbəb olur. İnsanın özünü və ətrafının zahiri dəyişməsinin kökü belə duyğu dəyişikliyinə əsaslanır. Çünki duyğular təkcə özümüz və başqaları haqqındakı fikirlərə deyil, mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərə də təsir göstərir. Duyğular münasibətləri idarə edir və dəyişir. Beləliklə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər duyğuların dəyişməsi fonunda yeni forma alır.

Duyğu əskikliyi insanda məntiqi düşünmənin bir hissəsini məhdudlaşdırır [5]. Çünki bir vəziyyətdən sonra duyğu nəyin önəmli olduğunu ortaya çıxararaq, ehtiyacı olan və istədiyi şeyi əldə etmək üçün icra olunmalı istiqamətləri müəyyən edir. Birinin hirsli və ya qəmgin olması bu insanın ehtiyaclarının ödənmədiyini göstərir. İnsanın hansı hiss keçirdiyinin düzgün fərqiində olması, problemin xarakterini müəyyənləşdirməyə kömək edən ilk

addımdır. Bundan sonra müəyyən hallarda hansı davranışın ən uyğun olduğunu müəyyən etmək olar. Zaman keçdikcə duyğuların fərqliliyi və təkrar yaşanma ehtimalı onları tənzimləyir və formalaşdırır.

İnsan həyatda anlayışlar və sözlərlə ifadə oluna biləcəyindən daha çox təcrübə xəzinəsinə sahib olur. Göründüyü kimi insan təcrübəsi nəinki intellektual potensial sayəsində, eyni zamanda emosional zəka ilə vəhdətdə formalaşır. Emosional sferanın düzgün və yüksək səviyyədə təşkili üçün şagird öz emosiyalarını tanımaq, emosiyalarını idarə etmək, özünü motivasiya etmək, digər insanların emosiyalarını tanımaq bacarığı və qarşılıqlı münasibəti dəstəkləmək kimi keyfiyyətlərə sahib olmalıdır. Burada həm də emosional intellektin 5 əsas göstəricisini nəzərdən keçirək:

1. Öz emosiyalarını tanımaq. Özünüidrak emosional intellektin təməlidir. Zamanla hissləri tanımaq, onların ardı ilə getmək psixoloji dərk və şəxsin özünüanlama mövqeyini bildirir.

2. Emosiyaları idarə etmək. Emosiyaların lazımı çərçivədən çıxmaması üçün onları idarə etməyi bacarmaq özünüidrak əsaslanır.

3. Özünü motivasiya etmək. Hər hansı məqsədə nail olmaq üçün emosiyaları qaydaya salmaq, emosional intellektin var olduğuna bir işarədir.

4. Digər insanların emosiyalarını tanımağı bacarmaq. Empatiya emo-

sional özünüdərkə əsaslanan növbəti bir “qabiliyyətdir”.

5. Qarşılıqlı münasibəti dəstəkləmək. Qarşılıqlı münasibəti qoruyub saxlamaq bacarığı bir çox hallarda digər insanların emosiyalarına qarşı davranışa əsaslanır.

Hazırda istər müəllim, istərsə də valideyn tərəfindən şagirdin bütün imkanlarının riyazi və verbal qabiliyyətlərin inkişafına yönəltmək cəhdləri şagirdin duyğu, maraq və tələbatlarının kifayət qədər nəzərə alınmamasına səbəb olur. Mental hesablama qaydaları, müxtəlif dillərin öyrənilməsi kimi fəaliyyətlərdə şagird hissini stenik və ya astenik olması arxa plana keçir. Fəaliyyətə təhrik etməyən heç bir hiss ilə şagird nailiyyətinin yüksəlməsini gözləmək yüksək nəticə verməyəcəkdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin uğurlu olması, onların hisslərinin qüvvətli və davamlı olması üçün emosional sferanın düzgün formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil təlim prosesinin bütün mərhələlərində, məzmun və təlim strategiyalarında nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., H.Ə.Əlizadə, S.H.Əlizadə. Psixopedaqogika. Bakı: Ecoprint, 2019
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: “TS”, 2000, 171 s.
3. Mehrabov A.O., Bəylərov E.B. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı: Adiloğlu, 2006, 208 s.

4. Круглова Н.Ф. Психологическая диагностика и коррекция структуры учебной деятельности младшего школьника. Москва, 2004.
5. Leslie S. Greenberg Duygu odakli terapi İklim Ofset Nişanca Mah. Arpacı Hayrettin Sok. No:21 Eyüp/İstanbul 2012.

БЕЗЧУВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТА АБСТРАКТ

Айна Гумбатова

В статье межличностные отношения оцениваются как факторы, влияющие на мотивацию обучения. Рассмотрение этих отношений в эмоциональной сфере положительно сказывается на развитии интеллектуального потенциала школьников. Правильная и высокоуровневая организация эмоциональной сферы служит для полного удовлетворения уровня интересов школьника.

THE INSENSITIVE DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE

ABSTRACT

Ayna Humberova

Interpersonal relationships are assessed as factors influencing the motivation of learning in the article. Considering these relationships in the emotional sphere has a positive effect on the development of the intellectual potential of schoolchildren. The correct and high-level organization of the emotional sphere serves to fully satisfy the level of interests of the student.

Məqalə ARTİ-nin Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02).

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə elmlər doktoru.

Məqalə redaksiyaya 11 dekabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

GİRİŞ

**FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ KOQNİTİV FUNKSIYALAR VƏ
ONA TƏSİR EDƏN EMOSİONAL AMİLLƏR:
YADDAŞ VƏ TƏFƏKKÜR**

Telli Cabbarova

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Gəncə ş. H.Əliyev prospekti 187

ziyacabbarli@mail.ru

Açar sözlər: koqnitiv, emosional, özünüdərk prosesi, fərd, obyekt, subyekt, şəxsiyyət.

Ключевые слова: когнитивный, эмоциональный, процесс самопознание, индивид, объект, субъект, личность.

Key words: cognitive, emotional, process self-knowledge, individual, object, subject, personality.

Təfəkkür prosesində və ya psixi fəaliyyətdə əsəb hüceyrələri olan neyronlar mühüm rol oynayır. Onların sayı trilyonu keçir və hər biri arasında çox mürəkkəb, sürətli hərəkət mexanizmi (100 m/saniyə) mövcuddur. Hər bir neyronun özünün də mürəkkəb bir struktura malik olduğunu nəzərə alanda belə təəssürat yaranır ki, beyini və təfəkkür proseslərini öyrənmək kainatı öyrənməkdən də çətindir. Lakin bilinməyəni öyrənmək ehtiyacı insanın öz koqnitiv zərurətindən irəli gəlir.

Alman psixoloqu German Ebbin-hauzun eksperimentləri yaddaşa bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirdi. Ondən sonra Piaje, Fress, Veliçkovski, Solso kimi psixoloqların tədqiqatları yaddaş və təfəkkür fenomeninin öyrə-

nilməsində mühüm töhvələr vermişdir. Lakin bu sahənin müasir fənlərarası əlaqə təlimi olan koqnitiv elm kontekstində öyrənilməsi maraqlı tədqiqatların meydana çıxmasına səbəb olur.

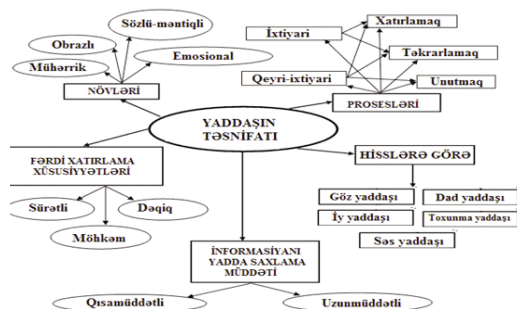
1. Yaddaş – koqnitiv və emosional funksiyaların kəsişməsində

Yaddaş – informasiyanın yadda saxlanılmasını, qorunmasını və təkrarlanmasını təmin edən psixi prosesdir. O, ətraf aləmi dəyərləndirmək, yeni biliklər yaratmaq və özünün orada tutduğu yeri bilmək, davranışları müəyyənləşdirmək baxımından mühüm koqnitiv amildir. Çünki yaddaşda toplanan təcrübə və biliklər insanın şəxsiyyətini formalaşdırmaqla yanaşı, onun fəaliyyətini, davranışlarını da

müəyyənləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, insan yaddaşının böyük bir hissəsini, onun həyatında dərin iz buraxan hadisələr, gənclik illərinin (10-30 yaş arası) xatirələri təşkil edir. Onlar, yaddaşda daha dərin təəssüratlar buraxdığı üçün, daha sürətlə xatırlanırlar (ilk təəssüratın güclənməsi qanunu). Bu təəssüratlarla bağlı olan məlumatların xatırlanması da mexaniki şəkildə baş verir (kontekst qanunu).

İnsanın mənimsədiyi biliklər praktiki tətbiq səviyyəsində və kateqorial sistemlərdə öz varlığını yaddaşda qoruyub saxlaya bilir (məsələn, danışılmayan dil unudulur, anlayışlar və rəmlər arasında kateqorial əlaqə olmayanda sistem yaranmır və hər şey unudulur). Dərk olunma qanununa görə, mexaniki şəkildə yadda saxlamaqdan fərqli olaraq, dərk olunan informasiya yaddaşda daha möhkəm xarakter alır. Eynilə maraq kəsb edən məlumatlar yaddaşda daha aktivdirlər (maraq qanunu). (şəkil 1).

Koqnitiv fəaliyyətdə yaddaşda saxlanılan informasiya təkrar yaddaşdan

Şəkil 1. Yaddaşın təsnifat sxemi [16]

şüura qaytarılır. Şüur praktikada tətbiq olunmayan bir çox qeyri-aktual informasiyaları yaddaşdan kənarlaşdırır. Yəni fərdin yaddaşının keyfiyyəti, onun praktiki fəaliyyətinin xarakteri ilə əlaqəlidir. Məsələn, idmançıların, rəqqasların, musiqiçilərin, toxucuların fəaliyyəti vərdiş halına gətirilən müəyyən hərəkətlərlə bağlı olduğu üçün, onların fəaliyyəti mühərrik-hərəkət mexanizmi ilə işləyən yaddaş konstruksiyasına bağlıdır. Aktyorlarda çoxsaylı şeirlərin, hekayələrin və digər mətnlərin yadda saxlanması, onlarda sözməna yaddaş mexanizminin güclənməsinə şərait yaradır.

Bir çox hallarda yaşla bağlı informasiyanın istifadə olunmaması, yeni məlumatların yadda saxlanılmasına maneçiliklə əlaqədar olaraq bəzi məlumatlar unudulur. Ümumiyyətlə, informasiyaların kəmiyyəti, qısamüddətli yaddaş həcmi aşanda, onların yadda saxlanılma keyfiyyəti aşağı düşür (yadda saxlanılanların optimal uzunluğu qanunu). Hər bir növbəti informasiya əvvəlkindən daha az yadda saxlanılır və özündən əvvəlkinə maneçilik törədir (tormozlanma qanunu). Əslində, yaddaşın həddən artıq yüklənməsi, təfəkkür proseslərinə mənfi təsir göstərir. Çünki yaddaşın həcmi qeyri-məhdud deyildir. Bu, fərdlərə görə dəyişir. Adətən, yaddaş yerləşdirilən böyük həcmli informasiyanın əvvəli və sonu yaddaşda saxlanılır və onun

orta hissəsi unudulur (sonluqlar qanunu) [11, 110-111].

Yadda saxlamaq sürəti də fərdlərə görə fərqlidir. Onu xüsusi məşqlər vasitəsilə artırmaq mümkündür. Uzunmüddətli yaddaş səviyyəsi də fərdlərə görə dəyişir. Bu onu göstərir ki, yaddaşın zaman meyarları (ani, qısamüddətli, uzunmüddətli, operativ yaddaş) çox fərqi xarakter daşıyır. Lakin bir məlumatın bir neçə dəfə təkrarlanması, onun möhkəmliyini və davamlılığını bir neçə dəfə artırır (təkrarlanma qanunu).

Yaddaşda olan məlumatların şüura ötürülməsi prosesi ixtiyari və qeyri-ixtiyari olmaqla iki qismə bölünür. Qeyri-ixtiyari məlumatlar yaddaşdan beynə avtomatik şəkildə ötürülür. Lakin ixtiyari proseslər, fərdin hər hansı bir məlumatı yaddaşdan əldə etməsi prosesində etdiyi cəhd ilə bağlıdır. Yaddaşda emosional, obrazlı və verbal-məntiqi məlumatlar müəyyən kateqoriyalar üzrə təsnif olunur. Məsələn, hiss orqanları ətrafdakı aləmdə müvafiq informasiyaları qəbul edərkən avtomatik olaraq yaddaşda olan müəyyən bloklar aktivləşir və bu qıcıqlanmanın nəticəsində qorunan informasiya beynə ötürülür. Burada fərdin koqnitiv fəaliyyəti yoxdur (məsələn, gülün ətri, yaddaşda gülün obrazını aktivləşdirdiyi kimi, müəyyən səs onun obrazını canlandırıdığı kimi). Yaxud hər hansı bir hadisənin fərdin şüurunda buraxdığı dərin stres, oxşar

hadisələrin meydana çıxması ərəfəsində yenidən emosional yaddaş hərəkətə gətirə bilər (K.Stanislavski).

Emosiyanın yaddaşə müsbət təsiri eksperimentlər vasitəsilə təsdiq olunmuşdur. Hər hansı bir informasiya emosiyalara bürünəndə, yaddaşda daha möhkəm yer edir. Buna görə də, uşaqların dərslik kitablarında, yaxud nağıl kitalarında informasiyalar əlvan rəsmlərlə müşayiət olunur. Yaxud pe-daqoq, bir informasiyanı maraqlı bir hadisə ilə əlaqələndirəndə və ya gül-məli bir lətifə ilə bağlayanda, həmin informasiyanın uşaqların yaddaşında qalması labüddür. A.Smironov səhər işə gələnlərdən təqribən 2 saat sonra, onların işəgəlmə ərəfəsini xatırlamalarını istəmişdir. Onların əksəriyyəti işə gecikmələri və ya tez çatmaları ilə bağlı emosional xatirələrini söyləmişlər. Yəni yolda emosional hadisələr onların yaddaşında daha dərin iz buraxmışdır [12, 33-34]. Lakin ifadə olunan hadisələrin reallığı dinləyicilərdə şübhə doğurur. Çünki bu hadisələri ifadə edənlər onları daha maraqla olmasını təmin etmək üçün, daha emosional çalarlardan istifadə edirlər. Bu hadisələr zaman baxımından nə qədər uzaq olarsa, bir o qədər onların emosional uydurma əmsalı daha artıq olur. Xüsusilə, insanlarda uşaqlıq dövrləri ilə bağlı xatirələri belə bir səciyyəyə malikdir. Çünki onlara fərdin təxəyyülü də təsir göstərir.

Özünütləqin prosesi də burada xüsusi rol oynayır. Bu hadisələr xoş və ya acı təəssüratlarla bağlı ola bilər.

Bauer, Qilleqen və Monteyro tərəfindən aparılan eksperimentlər də maraqlı kəsb etmişdir. Hər biri 8 nəfərdən ibarət iki qrup üzvləri hipnoz nəticəsində sevincli və kədərli emosional hala gətirilmiş və onlardan 121 cümlədən ibarət olan və iki tələbənin (Endryu və Cek) asudə vaxtını keçirməsindən bəhs olunan hekayəni istədikləri tempdə iki dəfə oxumaq tələb olunmuşdur. Endryu hər şeydə nailiyyət əldə edən optimist bir gənclirdə, Cek onun əksidir. Buna görə də, mətnin Endryuya həsr olunan yarı hissəsi iştirakçılarda optimizm, Cekə aid olan hissəsi isə qüssə yaratmışdır. Mətnin on cümləsi isə, neytral məzmununda yazılmışdır. İştirakçılar mətni oxumaq ərafəsində hipnozdan çıxarılmış və 24 saatdan sonra hekayəni yazıya köçürmüşlər. Hər iki qrup hekayəni yazıya köçürəndə təqribən eyni sayda cümlədən istifadə etmişlər. Lakin qüssəli halda olan iştirakçıların mətnində Cekin qüssəli halını ifadə edən cümlələrin sayı digərlərindən daha çox olmuşdur. Mexaniki olaraq, optimist halda olan iştirakçılar özlərini Endryu ilə, qüssəli halda olanlar isə Cek ilə eyniləşdirmişlər. Buna görə də, onlar özlərini eyniləşdirdikləri obrazla bağlı ifadələri daha çox xatırlamışlar [1, 460-461].

M.Lipton öz üzərində maraqlı bir eksperiment keçirmişdir. O, 6 il ərafəsində hər gün öz xatirələrinin vaxtını və emosional əhəmiyyətini göstərməklə, gündəliyinə qeyd etmişdir. Hər ayın sonunda təsadüfən bir neçə vərəq götürərək, onlarda ifadə olunan hadisələrin ardıcılığını və emosional əhəmiyyətini yenidən dəyərləndirməyə çalışmışdır. O, araşdırmanın nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, hadisələrin (pozitiv və ya neqativ) yaddaqalma səviyyəsi, onların emosional yüksəklik səviyyəsi ilə bağlıdır [5, 82]. Bunu, V.Vaqanarın, Qordon Baerinin, Layt və Ellisin apardığı eksperimentlər də təsdiq etmişdir [9, 234].

2. Təfəkkür – koqnitiv və emosional funksiyaların kəşiməsində

Təfəkkür – informasiyanı mürəkkəb məntiq qanunları ilə dəyişən və yeni fikir formalaşdırən geniş neyrokoqnitiv amildir. O, özünü davranışda biruzə versə də, ilk öncə, beyində formalaşır və bütün koqnitiv funksiyaları (qavrayış, diqqət, yaddaş) bir araya gətirir.

S.Rubenşteynə görə, “təfəkkür – obyektiv gerçəkliyin vasitəli və ümumiləşdirilmiş dərkidir” [14, 361]. Məsələn, dənizdə uzaqda görünən bir cismi müəyyənləşdirəndə, ilk öncə, bizim görmə qavrayışımız fəaliyyətə keçir və sonra onun vasitəsilə əldə etdiyimiz cism barədə ümumiləşdirmə

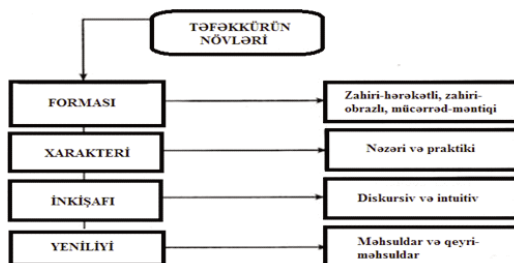
metodları ilə müəyyən təsəvvür formalaşdırılır, nəhayət, cismin dərk olunması barədə qərar verilir (məsələn, onun hərbi gəmi olması barədə). Göründüyü kimi, təfəkkür, qavrayış və təsəvvür vasitəsilə öz funksiyasını yerinə yetirdi. Lakin təfəkkür, onlar və digər koqnitiv funksiyalar vasitəsilə fəaliyyət göstərsə də, onun ortaya qoyduğu nəticə, əksər hallarda əvvəlki koqnitiv funksiyalarda mövcud olmur. Məsələn, torpağın yaş olduğunu görəndə, bir müddət əvvəl yağış yağdığını düşünürük. Halbuki yağış qavrayışda mövcud deyildir. Yaxud deduktiv əqli nəticədən, sillogizmlərdən istifadə edərək, qavrayış və təsəvvürdə olmayan anlayışların meydana çıxması bunu təsdiq edir (Məsələn: Tələbələr yayda universitetə getmirlər. Samir də tələbədir. Samir yayda universitetə getmir). Buna görə də, təfəkkür mürəkkəb bir fenomendir [13, 44].

Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişlər ki, insan iki dildə, yəni sözlərin və obrazların dilində düşünür. Sözlər mücərrəd işarələrlə (hərflər, söz və söz birləşmələri, rəqəmlər, formullar və s.) istənilən hissi obrazı anlayışlar formasında ifadə edə bilir və beynin sol yarımkürəsində qərar tuturlar. Obrazlar hissi-emosional şəkildə ifadə olunur (ətirlər, səslər, təsvirlər və s.) və beynin sağ yarımkürəsində yerləşirlər. Həmçinin sağ yarımkürədə intuisiya və şüuraltı ilə əlaqəli olan yaradı-

cılıq potensialı mövcuddur. Yetkin insanlarda təfəkkürün bütün formaları – zahiri-hərəkətli (körpələrin qurduqları konstruksiya oyuncaqlar, böyükələrin təmir etdikləri cihazlar), zahiri-obrazlı (3-7 yaşarası hiss orqanları ilə bağlı yaranan xəyali təsvirlər, səslər, ətirlər və fərqli təxəyüllər) və mücərrəd-məntiqi (riyazi rəmzlər, məsələlər, fəlsəfi anlayışlar və s) inkişaf etmiş olur [10, 45-46].

Obrazlı təfəkkürün dili verbal təfəkkürün dilindən mürəkkəbdir. Obrazlar sayca daha çox və hissi baxımdan daha rəngarəng olduqları üçün, sözlər onları ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. İncəsənət nümayəndələri öz təxəyüllərini reallaşdırmaq üçün, obrazların dilindən istifadə edirlər. Obrazlı təfəkkür daha geniş və bütün olduğu üçün, hadisələri daha geniş rəqərdən görməyə imkan verir. O, bəzən metaforik təfəkkür adlanır. O, təxəyyülü, kreativ və obrazlı təfəkkürü inkişaf etdirmək baxımından mühüm koqnitiv amildir. Araşdırmalar göstərir ki, bu qabiliyyət uşaqlarda 6 yaşından sonra inkişaf etməyə başlayır (oyunlarda pistoletin barmaqla, avtomobilin qutu ilə ifadə olunması və s.) və sonralar getdikcə daha da mürəkkəbləşir. Uşaqlar daha çox obrazlarla, böyükələr isə, məntiqi nəticələrlə düşünməyə üstünlük verirlər. Çünki məntiqi təfəkkürün zəifliyi, obrazlı təfəkkürün inkişafına yol açır (şəkil 1.).

Mücərrəd-məntiqi təfəkkür zəka, intellekt ilə əlaqələndirilən və təhsil prosesində geniş tətbiq olunan təfəkkür formasıdır. O özünü nitq vasitəsilə

Şəkil 1. Təfəkkürün növləri [15]

ifadə edir. Riyazi məsələlərin bir doğru cavabı olduğu üçün, formal məntiq çərçivəsindən kənara çıxma bilmir. Lakin riyaziyyat və fəlsəfənin mücərrəd-məntiqi dili praktiki deyil, nəzəri xarakter daşıyır. Mücərrəd-məntiqi dildə istifadə olunan işarə və anlayışlar real deyil, mücərrəd konstruksiyalardır. Onlar diskret (parçalanmış söz və işarələr), xətti, alqoritmik olduqları üçün, ümumi mənzərənin müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaradırlar. Onlar ətrafdakı obyektlərdən fərqlənən və təfəkkürün öz strukturuna uyğun olan koqnitiv parametrlərdir. Buna görə də, bəzən onları daxili nitq fenomenini ilə əlaqələndirirlər.

Xarici nitqin səlisliyi və aydınlığı, təfəkkürün aydın və səlis məntiqi ilə əlaqədardır. Obrazlı təfəkkürün nitqi isə, bədahətən, intuitiv, emosional şəkildə meydana çıxır. Adətən, kişilərdə mücərrəd-məntiqi təfəkkür, qadın-

larda isə, obrazlı-intuitiv təfəkkür daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Emosiyanın təfəkkürə, xüsusilə, yaradıcı təfəkkürə təsiri məsələsi 1970-ci ildə Elis Ayzen tərəfindən öyrənilmişdir. O, eksperimentdə iştirak edənlərdə pozitiv emosional hisslər yaratmaq üçün, onları mükafatlandırmış və onlara verilən tapşırıqların yüksək səviyyədə yerinə yetirildiyini bildirmişdir. Nəticədə məlum olmuşdur ki, pozitiv emosiyalar iştirakçıların kreativ təfəkkür səviyyəsini yüksəltmişdir. Bu özünü, onların orijinal verbal assosiasiyalar yaratmasında, yaradıcı məsələlərin daha yaxşı həll olunmasında biruzə vermişdir [4, 1126].

O.Tixomirovun eksperimenti də emosiyanın təfəkkürə təsirini göstərir. Şahmatçılara həll edilmək üçün çətin şahmaq məsələsi verilmişdir. Onlar fiqurlara dəymədən etdikləri gedişləri şifahi səsləndirməli idilər. Şahmatçıların emosional-koqnitiv müvazinət səviyyələri dəri-qalvanik reaksiya metodu ilə ölçülürdü. Şahmatçı məsələnin həllini şifahi şəkildə səsləndirəndə, emosional fəallığın göstəricisi kimi dəridə qabarma müşahidə olunurdu. Bundan belə nəticə çıxarılırdı ki, məsələnin həlli, ilk növbədə, qeyri-verbal və sonra verbal səviyyədə baş verir. Emosional fəallıq halı, qeyri-verbal həlli qabaqlayır və onun meydana çıxmasına şərait yaradır. O. Tixomirov qərara gəldi ki, emosional

fəallıq, məsələnin həll yolunun əldə olunmasına və onun kəşf edilməsinə şərait yaradır [13, 98]. Bu eksperimentlər göstərdi ki, emosiya, koqnitiv prosesin ayrılmaz mühüm bir hissəsidir. Yəni emosiya olmadan koqnitiv fəaliyyətin özü mümkün deyildir [8, 33-34].

Empirik araşdırmalar təsdiq edir ki, emosiya dəyərləndirmə prosesinə və onun nəticəsi olan davranışlara birbaşa və dolaylı şəkildə adaptiv (informasiya və motivasiya funksiyaları ilə) təsir göstərir [2, 44-45]. Adaptiv təsir fərdin motivasiyasının (məqsədinin) formalaşmasına, ona çatmaq üçün yararlı məlumatlara malik olmasına və davranışlarının dəyişməsinə şərait yaradır. Bu emosiyanın koqnitiv proseslərə müdaxilə etməsi deməkdir. Çünki emosiya fikir prosesini yönəldən məlumatları dəyişmək, onların yaradılması, üslub və yollarının müəyyənləşməsinə təsir göstərmək iqtidarındadır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, həzz və qeyri-həzz ilə bağlı bəzi sensor hissələri vasitəsilə meydana çıxan emosiyalarda koqnitiv amillər mövcud deyildir. Məsələn, gözəl və acı ətrin hissələr vasitəsilə yaratdığı emosiyalarda hər hansı bir dəyərləndirmə yoxdur. Yəni fərd həmin əşyaya (gül, istiot) öncədən verdiyi əhəmiyyətə görə deyil, hissələr vasitəsilə qəbul etdiyi

informasiyaya görə emosional reaksiya verir. Lakin koqnitiv dəyərləndirmə nəzəriyyəçiləri bu reaksiyanı emosiya kimi deyil, əhval kimi səciyyələndirməyin tərəfdarıdır. Çünki emosiyadan fərqli olaraq, əhvalın konkret və aydın bir obyektə yoxdur. Bu obyektlər subyektin diqqət mərkəzindən kənarında yerləşir və dərk olunurlar. Yaxud əhval bir neçə obyektə yönələn eyni növ emosiya üzündə birləşdirir [6, 77]. Yəni əhval emosiyanın özünəməxsus bir forması kimi ortaya çıxır.

Bəzi tədqiqatçılar arasında belə bir fikir də mövcuddur ki, fobiya (şiddətli qorxu) və qəzəb hissələrinin koqnitiv əsası yoxdur. Subyekt təhlükənin olmadığına əmin olduqda belə fobiya hissindən qurtula bilmir. Məsələn, eksperimentdə ildan qorxan fərdlərə ilan rəsmini bir göz qırpmında gözləri önündən keçirdikləri zaman (yəni onun nə olduğunu anlamağa macal tapmadıqlarında), eyni fobiyanı avtomatik şəkildə yaşayırlar. Koqnitiv dəyərləndirmə nəzəriyyəçiləri bu dəyərləndirməni dərk olunmayan avtomatik dəyərləndirmə hesab edirlər. Affektiv prayminq tədqiqatları bunu təsdiq edirlər [3, 88].

Nəticə

Yaddaş və təfəkkür kimi koqnitiv funksiyaların inkişafı, emosional

amillərin inkişafına bağlıdır. Emosional amillər kreativ təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Yaddaşın qorunma və təkrarlanma funksiyalarının effektiv fəaliyyəti də emosional amillərə bağlıdır. Buna görə də, insanın psixi fəaliyyətinin normal fəaliyyəti, koqnitiv və emosional amillərin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Təlim və tərbiyə proseslərində bu psixoloji amilə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bower G.H., Gilligan S. G., Monteiro K. P. Selectivity of learning caused by affective states // *Journal of Experimental Psychology: General*. 1981. Vol. 110. P. 451–473.
2. Forgas J. P. Affective influences on attitudes and judgments. *Handbook of Affective Sciences* Oxford: Oxford University Press. 2013.
3. Frijda N.H. *Emotions are functional, most of the time. The nature of emotion* NY: Oxford University Press. 2015.
4. Isen A.M., Daubman K.A., Nowicki, G.P. Positive affect facilitates creative problem solving // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52. s. 1122–1131.
5. Linton M. Transformations of memory in everyday life // U. Neisser (Ed.), *Memory observed: Remembering in natural context*. San Francisco: Freeman, 1982. s. 77–91.
6. Loewenstein G. Lerner J. The role of affect in decision making. *Handbook of affective sciences* Oxford: Oxford University Press. 2016.
7. Martin L. L. Clore G. L. *Theories of mood and cognition. Appraisal processes in emotion: Theory, methods, research*. Oxford: Oxford University Press. 2011.
8. Simon H.A. Motivational and emotional controls of cognition // *Psychological Review*. 1967. Vol. 74. s. 29–39.
9. Wagenaar W.A. My memory: A study of autobiographical memory over six years // *Cognitive Psychology*. 1986. Vol. 18. s. 225–252.
10. Бабаева Ю.Д., Васильев И.А., Войскунский А.Е., Тихомиров О.К. Эмоции и проблемы классификации видов мышления // *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 1999. № 3. s. 42–55.
11. Лебедев А.Н. Память человека, ее механизмы и границы // *Исследования памяти / Под ред. Н.Н. Корж. М.: Наука, 1992. s. 104–118*
12. Смирнов А.А. *Психология запоминания*. М., 1948, 126 s.

13. Тихомиров О.К. Психология мышления. М.: Изд. МГУ, 1984. 270 с. [myshlenie-v-psihologii-psihologiya.html](#)
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии М. Педагогика, 1989, 488 с. [16. https://scmfinn.appspot.com/shema-klassifikacii-vidov-pamyati.html](https://scmfinn.appspot.com/shema-klassifikacii-vidov-pamyati.html)
15. <https://obu4ayka.ru/bez-rubriki/>

**КОГНИТИВНЫЕ ФУНКЦИИ В ПРОЦЕССЕ ДЕЙСТВИЯ
И ВЛИЯЮЩИЕ НА НИХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ:
ПАМЯТЬ И МЫШЛЕНИЕ**

АБСТРАКТ

Телли Джаббарова

Цель исследования – выявить в процессе действия такие когнитивные функции, как память и мышление, а также влияющие на них эмоциональные факторы.

Методология исследования – состоит из теорий и экспериментов о взаимодействии когнитивных и эмоциональных факторов по эмоциональному интеллекту.

Результаты исследования – развитие когнитивных функций, таких как память и мышление, связанных с развитием эмоциональных факторов.

**COGNITIVE FUNCTIONS IN THE PROCESS OF ACTION AND
THE EMOTIONAL FACTORS AFFECTING THEM:
MEMORY AND THINKING**

ABSTRACT

Telli Jabbarova

Purpose – of the study is to identify in the process of action such cognitive functions as memory and thinking, as well as the emotional factors affecting them.

Research methodology – consists of theories and experiments on the interaction of cognitive and emotional factors in emotional intelligence.

Findings – are the development of cognitive functions, such as memory and thinking, associated with the development of emotional factors.

Məqalə GDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02).

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 11 oktyabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

PSIXOLOGİYADA QAVRAMA PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Mətanət Həsənova

*Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı
Bakı şəhəri, Koroğlu Rəhimov küç.13
E-mail: metaneth2@gmail.com*

Açar sözlər: *psixi proses, idrak, intellekt, duyğu, qavrayış, obraz, persepsiya, semantika*

Ключевые слова: *психический процесс, познание, интеллект, ощущение, восприятие, образ, перцепция, семантика*

Key words: *mental process, cognition, intellect, sensation, perception, image, perception, semantics*

Müasir təhsil sistemi özünün Mənənəvilik və müasirlik prinsipləri ilə zəngindir. Bir tərəfdən pedaqoqlar ənənəvi prinsiplərə sadıq qalaraq təhsil prosesini illər uzununu istifadə edilmiş metod və vasitələrlə qurur, digər tərəfdən də həmin prosesi yeni texnologiyalarla daha da zənginləşdirirlər. Belə bir təhsil mühitində həm orta məktəbdə oxuyan şagirdlər, həm də müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr yeniliklərə uyğunlaşmağa, yaşadları ilə birgə fəaliyyət göstərərək yeni texnologiyaları mənimsəməyə səy göstərirlər. Bu reallıqdır ki, biz nə şagirdə, nə də tələbəyə “laborator məzun”, “laborator mütəxəssis” kimi yanaşa bilmərik. Dünyada gedən qloballaşma, həmçinin cəmiyyətdə baş verən yeni sosial əlaqə və münasibətlərin real tərəflərinin sürətlə

dəyişməsi bizim bu məsələyə fərqli yanaşmağımızı tələb edir. Biz, ilk növbədə, yeni informasiya texnologiyaları ilə gündən-günə zənginləşən təhsil mühitində insan psixikasında təhsil almaq üçün ən mühüm məsələ olan “qavrama”nın necə və hansı təsirlərlə daha yaxşı, keyfiyyətli baş verdiyini müəyyənləşdirməliyik. Bunun üçün, əlbəttə ki, əvvəlcə psixologiya elmində qavrayış haqqında deyilən fikirlərə, təhlillərə, nəzəriyyə və konsepsiyalara üz tutmalıyıq.

A.V.Petrovskinin yaşamasında qavrayış prosesi belə izah edilir: “Cisim və hadisələrin hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri nəticəsində onların insan şüurunda inikasına qavrayış deyilir” [6, s. 262]. A.V.Petrovski bu prosesi qıcıqlandırıcıların ayrı-ayrı xassələrini əks etdirən duyğulardan

fərqli sayaraq qavrayışı cisimləri bütövlükdə, onun bütün xassələrinin məcmusu şəklində əks etdirməsi ilə əsaslandırır. Həmçinin bildirir ki, bu zaman qavrayışda gedən proseslər sadəcə olaraq, yalnız duyğuların verdiyi siqnallarla kifayətlənmir. Belə ki, qavrayış duyğuların məcmusundan ibarət deyildir. “O özünü hissi idrakın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə birlikdə keyfiyyətə yeni bir pilləsi kimi göstərir” [6, s. 262]. Bu keyfiyyəti A.V.Petrovski qavrayışın ən başlıca xüsusiyyətlərə malik olması: əşyaviliyi, tamlığı, müəyyən quruluşa malik olması, sabitliyi və mənalılığı ilə əlaqələndirir.

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə də qavrayışın duyğudan fərqlərini bu nöqteyi-nəzərdən şərh edirlər. Müəlliflər qeyd edirlər ki, qavrayış prosesi hissi idrakın mühüm pilləsini təşkil edib cisim və hadisələrin əlamət və xassələrini bütövlükdə əks etdirir. Məsələn, stolun üzərindəki hər hansı bir əşyanı qavramaq o deməkdir ki, onun rəngini, formasını, ölçüsünü, həcmi, məkanda tutduğu yeri bütövlükdə əks etdirir [1, s. 219].

Əslində, psixologiyada qavrayışa o qədər də sadə psixi proses kimi baxılır. Əgər duyğular bizə reseptorlara daxil olan siqnalları ötürürsə, qavrayış prosesi yalnız bu siqnallara, belə desək, “ad qoyaraq” növbəti idrak prosesinə (hafizəyə) ötürür. Qavrayış

həmin siqnallar üzərində işləyir, onu təhlil edir, uzunmüddətli hafizədə saxlanılan keçmiş informasiyalarla əlaqəyə girir və s. Deməli, qavrayış, o cümlədən, digər idrak prosesləri tək işləmir. Onlar daima bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bunun necə baş verdiyini Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə belə izah edirlər ki, qavrayış surətlərinin yaranması üçün bir neçə analizatorun iştirakı mütləqdir. Bunu isə qavrayışın çoxmodallı xüsusiyyətə malik olması ilə əlaqələndirirlər. Bu isə cisim və hadisə haqqında daha ətraflı məlumat verməyə imkan yaradır [1, s.220].

Ümumiyyətlə, psixologiyada bu kimi yanaşmalar çoxdur. Onlar arasında bir-birinə zidd olan fikirlər də kifayət qədərdir. Məsələn, qavrayış haqqında gəştaltpsixologiyada yuxarıda qeyd edilmiş fikirlər üstünlük təşkil edir. Bihevizizm cərəyanında isə qavrayışa fərqli izah verilir. R.İ.Əliyev bu məsələləri aşağıdakı kimi təhlil edir: “Müasir dövrdə qavrayış prosesi ilə bağlı iki bir-birinə zidd nəzəriyyə mövcuddur. Məlum olduğu kimi, onlardan biri gəştalt (surətlər) nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, insan və heyvanların sinir sistemi xarici təsirləri ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə qavrayırlar. Bu nəzəriyyənin əksinə olaraq bihevizistlər sübut edirdilər ki, yalnız sadə (təkmodelli) sensor funksiya

mövcuddur və təhlil qabiliyyəti ancaq beyinə xasdır. Müasir psixologiya elmi hər iki bir-birinə zidd nəzəriyyəni birləşdirməyə çalışır. Hesab edilir ki, başlanğıcda qavrayış kifayət qədər kompleks xarakter daşıyır, amma “surətlərin tamlığı” hər halda baş beyin qabığının təhliledici fəaliyyətinin məhsuludur” [2, s.168].

L.Ş.Əmrahlı bu məsələlərə koqnitivizmin mövqeyindən yanaşır. O göstərir ki, “koqnitiv psixologiya insanların dünya haqqındaki informasiyanı necə qəbul etməsi (sensor siqnalların qəbulu), bu informasiyanı necə təsəvvür etməsi (persepsiya və qavrayış), hafizədə necə qorunub saxlanması (hafizə), biliyə necə çevrilməsi (təfəkkür prosesləri), diqqətimizə və davranışımıza necə təsir göstərməsi haqqında elmdir. Koqnitiv psixologiya psixi proseslərin bütün diapozonunu – duyğulardan tutmuş qavrayışa, obrazların tanınmasına, diqqət, öyrənmə, hafizə, anlayışların formalaşması, təfəkkür, təxəyyül, yaddasaxlama, dil, emosiya və inkişaf proseslərinə qədər bütün sahələri, o cümlədən davranışın bütün sahələrini əhatə edir” [4, s.18].

Müəllif qavrayış proseslərinə koqnitiv yanaşmanı bununla əlaqələndirir ki, Amerika psixologiyası Avropa psixologiyasından fərqli olaraq idrak proseslərini ayrılıqda deyil, qarşılıqlı (proseslərarası) əlaqədə, həmçinin

sosial əlaqələrdə öyrənməyə üstünlük verir. Belə olduğu halda qavrayışın izahına münasibət də dəyişir. “Sensor stimulların qavranılması üçün onlar müəyyən keyfiyyətə və kəmiyyətə malik olmalıdır. Bu göstəricilər perseptiv prosesdə əsas rol oynayır. Psixologiyada sensor stimulların müəyyən olunması və şərhilə bağlı sahə qavrayışı mövcuddur. Koqnitiv psixologiyada qavrayışla bağlı aparılan eksperimentlərdə insan orqanizminin sensor siqnallara qarşı həssaslığını daha aydın izahı mümkün olmuşdur. Psixoloji baxımdan bu prosesin gedişini izah etməli olsaq, birinci izahetmə yolu biheviör yanaşmadır” [4, s.114].

L.Ş.Əmrahlı izah edir ki, biheviöristlər buna “stimul-reaksiya” (S-R) deyirlər. Bəzi psixoloqlar, xüsusilə ənənəvi biheviörist yanaşmanın nümayəndələri hadisələrin bütün ardıcılığının bu anlayışlarla ifadə edilməli olduğuna əmindirlər. Əslində, həqiqətən də, informasiya mübadiləsində iştirak edən bütün psixi prosesləri əvəz edən koqnitiv sistemləri ifadə etmək çətindir. Bunun üçün koqnitiv proseslərin konkret komponentlərinin təhlilini aparmaq, sonra onları böyük koqnitiv model şəklində birləşdirmək lazım gəlir.

R.S.Nemov qavrayış prosesinin özünün gedişində baş verənlərin izahı ilə bağlı psixologiyada toplanmış faktları belə izah edir ki, “əgər xarici

obyektlərə aid olan görmə obrazları daimi informasiya axınından asılı olaraq dəyişməz qalır və ya itirsə, onların doğruluğu, yaxud yanlışlığı obrazların bədən hissiyyatı ilə bağlı olan daxili vəziyyəti, daim mövcud olan dərin quruluşlar və beyin mexanizmləri tərəfindən məhz belə olduğu aydınlaşır, təsdiqlənir” [7, s.193].

R.S.Nemov qavrayış prosesinə daha geniş mənada yanaşmanın tərəfdarıdır. “Qavrayışa obrazların formalaşması və qərar qəbulu üçün əlamətlərin fəal axtarışını həyata keçirən intellektual proses kimi baxılmalıdır. Bu prosesə cəlb edilən aktların ardıcılığı aşağıdakı şəkildə baş verir” [7, s.195]:

1. Stimullar kompleksinin informasiya axınından ilkin ayrılması və qərar qəbulu üçün onların ayırd edilmiş obyektə xas olmasının təsdiq edilməsi.

2. Duyğular kompleksinin tərkibinə görə hafizədə bunun hansı obyekt olması ilə bağlı mühakimə yürütməyə imkan verən analogi və ya yaxın əlamətlərin ayırd edilməsi.

3. Qavranılan obyektə aid edilən müəyyən kateqoriyalı əlamətlərlə bağlı qəbul edilmiş fərziyənin düzgünlüyünü təsdiqləyən və ya imtina edən əlavə əlamətlər axtarışı.

4. Son nəticədə obyektin onunla eyni sinifdən olan obyektlərin xarakterinə uyğun olub-olmaması, xassələrinə uyğun gəlib-gəlməməsi ilə bağlı qərara gəlmək.

Ə.Ə.Əlizadənin qavrayış prosesinə yanaşması daha əhatəlidir. O, ümumiyyətlə, idrak proseslərini hissələrlə vəhdətdə təhlil edir. Gəldiyi qənaət budur ki, qavrayışın məhsulu – obrazdır. “Obraz psixologiyanın fundamental kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriya uzun müddət dövrün ideoloji ölçüləri ilə, başlıca olaraq fəlsəfi aspektdə öyrənilib, psixoloji kontekstdə isə sistemli araşdırılmayıb. XX əsrin sonlarında obraz kateqoriyası nəzəri-tarixi kontekstdə artıq sistemli araşdırılmağa başlayıb. Obraz dünyanın subyektiv mənzərəsidir. Bu önəmli obraz subyektin özünü, başqa adamları, hadisələrin məkan və zaman xarakteristikasını əhatə edir. Hətta vaxtilə obrazı perseptiv proseslərlə məhdudlaşdırmaq ənənələri də olub. Müasir psixoloji təsəvvürlərə görə, obraz həm sensor (hissi), həm də əqli obraz kimi özünü göstərir” [3, s.8].

Göründüyü kimi, qavrayış elə də sadə proses deyildir. Bundan başqa, hər bir yaş mərhələsində onun imkanları da fərqlidir. Əgər biz, məsələn tələbələrdən danışırıqsa, bu mürəkkəblilik daha da artır, çünki onlar peşə təhsili ilə məşğul olduqlarından özlərinin dərk etmə sahəsini daim nizamlamalı, daha çox və daha konkret (tam, obyektiv reallığa uyğun şəkildə) qavramalı, anlamalı və dərk etməlidirlər. Ancaq təcrübə göstərir ki, ali məktəbdə təhsil alan tələbələrin

bəziləri elmi anlayışları, fikir və obrazları qavramaqda çətinlik çəkirlər. Ə.Ə.Qədirov ümumilikdə gənclik dövründə qavramanın xüsusiyyətlərini belə şərh edir: “Gənclik dövründə idrak prosesləri yeni keyfiyyətlər kəsb edir, xüsusilə qavrayış, diqqət, hafizə, təxəyyül, təfəkkür əsaslı surətdə dəyişib inkişaf edir. Bu dövrdə qavrayışın seçiciliyi, mənalılığı özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir: məkan, zaman, hərəkət qavrayışı, müşahidəçilik daha da dəqiqləşir, qarşıya məqsəd qoymaq, qavrayış prosesini məqsədə tabe etmək, planlaşdırma və s. geniş, hərtərəfli xarakter alır” [5, s.362].

Gəldiyimiz nəticə budur ki, psixologiya elmində ən sadə proseslər belə hələ öz sirrlərini elmdən gizli saxlamaqdadır. Biz qavrama prosesinə nə qədər anlaşılan və sadə proses kimi yanaşsaq da, təlim prosesində onun necə baş verməsini aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Ona görə də tələbələrin təlim fəaliyyətində onlara təqdim edilən obrazların necə qavranılması aktual bir məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Əgər idrak prosesləri hiss və emosiyaların təsiri altında, onların müşayiəti ilə baş verirsə, bu prosesə şəxsiyyətin bir sıra quruluşları da təsir göstərirsə, hər bir ictimai quruluşda,

hər bir tarixi şəraitdə qavrama prosesi də yeni bir mahiyyət kəsb edir. Ona görə də, hesab edirik ki, müasir təhsil sistemində tələbələrdə obrazların qavranılmasının tədqiqinə zəruri ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2008, 352 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2006, 345 s.
4. Əmrahlı L.Ş. Koqnitiv psixologiya. Bakı: MM-S müəssisəsi, 2018, 338 s.
5. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 387 s.
6. Ümumi psixologiya. A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyevin tərcüməsi. Bakı: Maarif, 1982, 494 s.
7. Немов Р.С. Общие основы психологии. Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: ВЛАДОС, 2005, 688с.

ПРОБЛЕМА ВОСПРИЯТИЯ В ПСИХОЛОГИИ АБСТРАКТ

Матанат Гасанова

Статья посвящена восприятию, которое является одним из актуальных вопросов общей психологии. В статье подробно проанализированы представления азербайджанских психологов таких как А.А.Ализаде, А.С.Байрамов, Р.И.Алиев, Л.Ш.Амрахли, А.А.Кадиров, а также российских психологов, таких как А.В.Петровский и Р.С.Немов. В статье рассматривается восприятие как целостный процесс, выявлена его связь с другими когнитивными процессами. Восприятия анализируется аспектами гештальтпсихологии, поведенческая психология и когнитивная психология. Новый подход к проблеме восприятия также необходим в современной системе образования, в которой используется общение. Учебная деятельность студентов привлекает внимание к актуальности восприятия представленных им изображений. Это именно то, о чем говорится в статье.

**THE PROBLEM OF PERCEPTION IN PSYCHOLOGY
ABSTRACT**

Matanat Hasanova

The article is dedicated to perception, which is one of the topical issues of general psychology. The article has analyzed in detail the perceptions by Azerbaijani psychologists such as A.A.Alizade, A.S.Bayramov, R.İ.Aliyev, L.Sh.Amrahli, A.A.Kadirov, also by Russian psychologists, such as A.V.Petrovski and R.S.Nemov. The article treated perception as a whole process, and its relation to other cognitive processes was revealed. Perception was analyzed of the aspects of gestalt psychology, behaviour psychology and cognition psychology . A new approach to the problem of perception is also needed in the modern education system in which communication is used. The students' learning activities draw attention to the relevance of how images are presented to them. This is exactly what the research in the article is about.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 30 noyabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

TROMSO SOSIAL İNTELLEKT TESTİNİN AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNƏ UYĞUNLAŞDIRILMASININ PRAKTİK MƏSƏLƏLƏRİ

Ceyhunə Dəmirova

*Azərbaycan Dillər Universitetinin
Psixologiya kafedrasının əyani doktorantı*

E-mail: Ceyhune-91@mail.ru

Açar sözlər: sosial intellekt testləri, Tromso sosial intellekt testi, MESQ metodikası, metodikanın adaptasiyası

Ключевые слова: социальный интеллект тесты, тест социального интеллекта Тромсо, методология МЕСР, адаптация методологии

Key words: social intelligence tests, Tromso social intelligence test, the MESI methodology, adaptation of methodology

Müasir dövrdə aktual problemə çevrilən mövzulardan biri insanların sosial münasibətlər sahəsində hansı bacarıqlara sahib olması və bu bacarıqları zaman içərisində daha da təkmilləşdirməsi üçün lazım olan zəruri biliklərə necə yiyələnməsi gərəkdiyini bilmək artıq bir çox tədqiqatçıların bu mövzu ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlarla çıxış etməsinə səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz üzrə bir çox insanların sosial situasiyada özünün ünsiyyət və sosial bacarıqlarını nümayiş etdirmək ilə qazandığı uğurun əsasında fərdi fərqlər dayanmaqdadır. Və bu fərqləri bizim mövqeyimizdən izah etmiş olsaq, elmi ədəbiyyatda ona sosial intellekt adı verilir. Lakin elmi ədəbiyyat

yalarda heç də birmənalı qarşılanmayan sosial intellekt anlayışının dəqiq izahı, onun psixometrik tərəflərinin ölçülməsi ilə əlaqədar yaranmış problemlər səbəbi ilə bəzi anlaşılmazlıqlara səbəb olmuşdur.

Mövcud problemlər ilə əlaqədar geniş bir məqalə ilə çıxış edən Tromso universitetinin əməkdaşları D.H.Silvera, M.Martinussen və T.İ.Dahl sosial intellekt ilə əlaqədar ümumilikdə 4 – həll edilməsi vacib olan problemin meydana çıxdığını və bu problemlərdən sonuncusunun sosial intellekti ölçmək məqsədi daşıyan metodikaların sayının az olduğunu vurğulamaları idi. Bu səbəblə Silvera və əməkdaşları yeni bir metodika hazırlamaq qərarına gəldilər. Metodikanın işlənməsi

mərhələsində 21 maddə və 3 faktordan ibarət özünü qiymətləndirmə metodikasını hazırlanmışdır. Faktorlara əsasən metodikanın validliyi və etibarlılığı yoxlanılaraq bir sıra nəticələr əldə edilmişdir. Hazırlanmış 103 maddədən, universitetin 14 əməkdaşının qiymətləndirməsi nəticəsində 28 maddənin faktor yükünə uyğun olduğu aşkar olunmuşdur. Həmin maddələr içərisində 3 faktor sosial bilik prosesi, sosial bacarıq, sosial anlama və bu faktorları əks etdirən 7 maddə seçilməklə 21 maddəlik test hazırlanmışdır. Ümumi olaraq bu faktorlar variansın 51%-ni əhatə edir. Maddələrin hər biri 0,55 və ya daha yüksək yüklənməyə məruz qalsa da, sadəcə biri 0,30-dan artıq əks yüklənməyə məruz qalmışdır. Eyni zamanda Marlove-Krovne Sosial Arzuədilirlilik metodikasını uyğunluğu yoxlanılaraq maksimum 0,30 korrelyasiya əldə edilmişdir. Etibarlılıq şkalasına əsasən sosial bilik prosesi ($\alpha = 0.81$), sosial bacarıqlar ($\alpha = 0.86$) və sosial anlama ($\alpha = 0.79$) kimi hesablanmışdır. 182 nəfər qadın, 102 nəfər kişinin iştirak etdiyi testdə cins və yaş amilləri arasında korrelyasiya əlaqəsi ölçülərək əhəmiyyətli fərqi tapılmadığı da aşkar olumuşdur [1, 313-315].

Mövcud elmi ədəbiyyatların təhlili nəticəsində məlum olmuşdurki, Azərbaycanda sosial intellekti ölçmək məqsədilə istifadə edilə biləcəyimiz

hər hansısa bir metodika yoxdur. Bu səbəbdən bir çox mədəniyyətə uyğunlaşdırılan Tromso Sosial İntellekt testini öz mədəniyyətimizə uyğunlaşdırmaq və bizim tədqiqat işimiz də daxil olmaqla, bizdən sonra bu kimi problemləri araşdırmaq məqsədi ilə elmi fəaliyyətə başlayan bir sonrakı gənc tədqiqatçılar üçün əlverişli ölçmə üsulunu uyğunlaşdırmağı qarşımıza məqsəd qoyduq. Qeyd edək ki, Tromso Sosial İntellekt testinin Azərbaycan mədəniyyətinə adaptasiyası üçün, ilk növbədə, Tromso Sosial İntellekt testinin T.Doğan və B.Çetin tərəfindən Türk mədəniyyətinə adaptasiyası məqsədilə aparılmış və modifikasiya olunmuş variantından istifadə olunmuşdur. Metodikanın sualları orijinal mətn ilə müqayisə edilərək mənə fərqi baxımdan edilmiş hər hansısa bir dəyişiklik aşkar edilməmişdir. Lakin orijinal testdə olan hesablama sistemi 1 (bu məni az təsvir edir) ilə 7 (bu məni güclü təsvir edir) arasında dəyişdiyi halda, T.Doğan və B.Çetin tərəfindən hesablama modifikasiya olunaraq 1 (heç vaxt) ilə 5 (hər zaman) arasında dəyişməkdədir. Eyni zamanda testin orijinalında 15-ci maddə, yəni başqalarını yaxşı tanımağım çox vaxt aparır ifadəsi, sosial bacarıq faktoru hesab olunduğu halda, burada sosial bilik prosesinin tərkib hissəsi hesab olunur. T.Doğan və B.Çetin tərəfindən modifikasiya

olunmuş testdə sosial bilik prosesi faktoru üçün daxili tutarlılıq- 0.76, sosial bacarıqlar faktoru üçün- 0.83 və sosial anlama faktoru üçün- 0.71 olaraq hesablanmışdır. Eyni zamanda testin başqa testlər ilə mütəbərliyi yoxlamaq məqsədi ilə Riggio tərəfindən hazırlanan Sosial Bacarıq testi ilə korrelyasiyasına baxılmışdır. Nəticədə, sosial bilik prosesi ilə 0.41 ($p>0.01$), sosial bacarıq ilə 0.61 ($p>0.01$), sosial anlama faktoru ilə isə 0.51 ($p>0.01$) korrelyasiya əmsali tapılmışdır. Nəticədə, testin keçirilməsi validlik və mütəbərlik baxımından əlverişli hesab olunmuşdur [3, s. 697-707].

Qeyd edək ki, Tromso Sosial İntellekt testinin Azərbaycan mədəniyyətinə uyğunlaşdırılması prosesi deyərək, hər hansısa etnik mədəni amillər ilə deyil, azərbaycan dilinin mədəniyyət normalarına uyğunluq səviyyəsi nəzərə alınaraq həyata keçirilmişdir. Bu səbəbdən testin azərbaycan dilinə çevrilməsi prosesi üç mərhələdə həyata keçmişdir. İlk olaraq Silvera və əməkdaşları tərəfindən norveç dilindən ingilis dilinə çevrilərək təsdiqlədikləri suallar, bu sahə üzrə iki ayrı mütəxəssis tərəfindən azərbaycan dilinə çevrilmişdir. İkinci mərhələdə azərbaycan dilində olan mətn geri tərcümə texnikası iki nəfər mütəxəssis tərəfindən ingilis dilinə çevrilmişdir. Sonuncu mərhələdə isə alınmış nəticələr və türk dilinə edilmiş

tərcümə də daxil olmaqla qarşılaşdırılaraq ilk əvvəl azərbaycan dili ixtisası üzrə bir nəfər mütəxəssis tərəfindən bəzi müzakirəli anlayışlara aydınlıq gətirilmiş, daha sonra isə üç nəfər psixologiya sahəsi üzrə mütəxəssisə göstərilərək psixoloji cəhətdən maddələri daha yaxşı ifadə edə bilmək üçün bəzi anlayışlar dəyişdirilmişdir. Azərbaycan dilində əldə edilən test təhsil fakültəsi üzrə 15 nəfərə tətbiq olunaraq, dilin aydınlığı sınınmışdır. Son olaraq tələbələr bir neçə qısa ifadələri daha aydın anlama bilmədikləri üçün testdəki bəzi maddələr yenidən müzakirə edilmiş və düzəlişlər edilmişdir. Bəzi ifadələr mədəniyyət kontekstinə uyğun gəlmədiyi üçün dil baxımından həmin ifadəyə uyğun başqa bir ekvivalentdən istifadə edilmişdir. Nəticə etibarilə aparılan bütün proses dilin və mənanın aydınlığı səbəbi ilə ekvivalentlik üçün kifayət qədər lazımlı hesab olunmuşdur.

Sosial intellekt testinin ilk olaraq etibarlılığını yoxlamaq məqsədi ilə daxili hesablama və yenidən test kriteriyasından, validliyi yoxlamaq üçün isə aşkarlayıcı faktor analizi, faktor təhlilinin azərbaycan nümunəsində təsdiq olunub-olunmayacağını aşkar etmək üçün təsdiqləyici faktor analizi, başqa metodika ilə uyğunluğun yoxlanılması üçün isə MESQ (MESİ) metodikası ilə korrelyasiyasına baxılmışdır. Qeyd edək ki, Slovakiyanın

Presov Universitetinin, İdarəetmənin Psixologiyası kafedrasının əməkdaşları Miroslav Frankovski və Zuzana Birknerova tərəfindən hazırlanan MESQ-manipulyasiya, empatiya və sosial qıcıqlanma metodikasına baxılmışdır. Metodika empatiya ($\alpha = 0.85$), manipulyasiya ($\alpha = 0.78$) və sosial qıcıqlanma ($\alpha = 0.71$) olmaqla 3 faktordan ibarətdir. Ümumi olaraq bu faktorlar variansın 47%-ni əhatə edir [2,s.90-94].

Sosial intellekt testinin əhatə sahəsini ölçmək üçün statistik məlumatlara əsasən hər bir maddənin beş dəfə artığı ilə müəyyən olunan seçmə sayı nəzərə alınaraq, bizim tədqiqatımız üçün isə minimum 105 nəfər olmaqla müəyyən olunmuşdur. Bu səbəbdən Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis, ispan, fransız, Azərbaycan dili ixtisasında təhsil alan I, III və IV kurslardan ibarət 7 ayrı qrupu və Sumqayıt Dövlət Universitetinin psixologiya ixtisasında təhsil alan magistratura tələbələri də daxil olmaqla, ümumilikdə 114 nəfər sorğuda iştirak etmişdir. MESQ (Manipulyasiya, Empatiya və Sosial Qıcıqlanma) metodikası ilə uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə Azərbaycan Dillər Universitetinin azərbaycan dili, ispan dili, ingilis dili ixtisasında təhsil alan tələbələrdən 100 nəfəri sorğuda könüllü iştirak etmişdir. Həmçinin təkrar test kriteriyasını yoxlamaq

məqsədilə Azərbaycan dili, ingilis dili, psixologiya ixtisası üzrə 100 nəfər tələbə iki həftə aralığı ilə Tromso Sosial İntellekt testini təkrarən yenidən işlədilər. İştirakçılar 17–27 yaş aralığındadırlar. Nəticələrin kəmiyyət təhlili SPSS proqramının 16.0 versiyası vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 1.

Faktorların daxili tutarlılığı və yenidən test

Faktorların adı	Daxili hesablaşma (Cr.alfa)	Təkrar test
Sosial bilik prosesi	64	63
Sosial bacarıq	36	34
Sosial anlama	65	63
Ümumi	43	41

Daxili tutarlılıq və testin yenidən keçirilməsi kriteriyalarına əsasən məlum olmuşdur ki, testin sosial bilik prosesi üçün ($\alpha = 0.64$), təkrar test nəticəsində ($\alpha = 0.63$) yüksək etibarlı, sosial bacarıq üçün ($\alpha = 0.36$), təkrar test nəticəsində ($\alpha = 0.34$) az etibarlı, sosial anlama üçün ($\alpha = 0.65$), təkrar

test nəticəsində ($\alpha = 0.63$) yüksək dərəcədə etibarlı, testin ümumi hesablaması nəticəsində ($\alpha = 0.43$), təkrar test nəticəsində ($\alpha = 0.41$) dəyərində əsasən testin keçirilməsi orta səviyyədə etibarlı sayılır.

Validliyi yoxlamaq üçün aparılan aşkarlayıcı faktor analizinin nəticələri aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.

KMO və Bartletin Testi

Kaiser-Meyer-Olkin Nümunə uyğunluğunun ölçülməsi		.777
Bartletin Sphericity Testi	Təxmini X^2 əmsalı	734.639
	Fərq	210
	Əhəmiy.	.000

TSİ testinin faktor xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün Aşkarlayıcı faktor təhlili aparılmışdır. Faktor dəyərinin .30 və artıq olması yetərli hesab olunmuşdur. Nümunə uyğunluğunun ölçülməsi məqsədilə KMO və Bartletin testi aparılaraq uyğunluq qat sayının .777 və X^2 əmsalının 734.639 ($p < .000$) olduğu aşkar olunmuşdur. Bartlet testinin nümunə sayı 0,7 və 0,8 səviyyədə yerləşdiyi üçün yüksək səviyyədə əlverişli olduğu məlum olmuşdur. Bu nəticələr məlumatların faktor təhlili üçün uyğun olduğunu göstərir.

Aşkarlayıcı faktor təhlili ilə prinsipial komponentlər və kaiser normallaşdırılması ilə birbaşa maili çevrilməsi nəticəsində daxili dəyəri 1-in üzərində olan və ümumi variansın 45 %-ni əhatə edən, üçfaktorlu bir struktur əldə edilmişdir. Variansın 50%-dən yuxarı olmamasının səbəbi testin orijinalında 3 faktorlu bir strukturun olması və bizim də bu faktorlara əsasən hesablamaları aparmağımızdır. Həmçinin testdə olan bütün maddələrin faktor yükü .30 dan yuxarı olduğu üçün hər hansısa bir maddənin çıxarılmasına ehtiyac olmamışdır. Eyni zamanda variansın 19.360 %-i sosial bilik prosesini, 10.626 %-i sosial bacarıq faktorunu, 7.211 %-i isə sosial anlama faktorunu izah edir. Alınan cavablar aşağıdakı cədvəldə qeyd edilmişdir:

Cədvəl 3.

Maddələrin faktor yükü

	Komponentlər		
	1	2	3
Sosial bilik 1	.796		
Sosial bilik 15	-.399		
Sosial bilik 14	.678		
Sosial bilik 6	.709		
Sosial bilik 9	.523		
Sosial bilik 17	.591		
Sosial bilik 19	.550		
Sosial bilik 3	.425		

Komponentlər			
	1	2	3
Sosial bacarıq 10		.954	
Sosial bacarıq 18		.681	
Sosial bacarıq 7		.793	
Sosial bacarıq 4		-.539	
Sosial bacarıq 20		-.483	
Sosial anlama 8			.756
Sosial anlama 5			.286
Sosial anlama 11			.534
Sosial anlama 21			.491
Sosial anlama 13			.276
Sosial anlama 12		-.338	
Sosial anlama 16			.520
Sosial anlama 2			.117

Testin 2, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 20 ve 21. maddələri tərsdən kodlanmaqdadır.

Qeyd edək ki, testin orijinalında 15-ci maddə sosial bacarıq faktorunun subfaktorunu hesab olunsada, həm bizim aldığımız nəticələrdə, həm də modifikasiya olunmuş TSİ testində bu maddə sosial bilik prosesi faktorunun tərkib hissəsinə daxil olmuşdur.

Həmçinin testin təsdiqləyici faktor təhlilini aparmaq üçün “Ki-kvadratı uyğunluq” testi yoxlanılmış, nəticədə minimum ki-kvadratı əmsalının $X^2=156.835$, $N=114$, ($p<.000$) əhəmiyyətli olduğu məlum olmuşdur.

TSİ testinin etibarlılıq məsələlərini həll etmək üçün son olaraq MESQ

(Manipulyasiya, Empatiya və Sosial Qıcıqlanma metodikası ilə uyğunluğu yoxlanılmışdır. Bunun üçün 100 nəfərin iştirak etdiyi sorğuda həm TSİ testi, həm də MESQ testindən istifadə edilmişdir. Nəticələr Pirsonun korrelyasiyasının köməyi ilə hesablanmışdır. Alınmış nəticələr aşağıdakılardır:

Cədvəl 4.

TSİ və MESQ metodikaları arasındakı korrelyasiya

Tromso Sosial İntellekt	Korrelyasiya əmsalı	MESQ
Sosial Bilik prosesi	.510** $p<.000$	Empatiya
Sosial Bacarıq	.450** $p<.001$	Manipulyasiya
Sosial Anlama	-.347** $p<.000$	Manipulyasiya
Ümumi	.511** $p<.000$	Ümumi

* Korrelyasiya 0.05 səviyyəsində əhəmiyyətlidir

** Korrelyasiya 0.01 səviyyəsində əhəmiyyətlidir

Nəticələrdən də görüldüyü kimi Tromso Sosial İntellekt testi ilə MESQ metodikası arasında kifayət qədər əhəmiyyətli korrelyasiya vardır. Sosial bilik prosesi və empatiya, manipulyasiya və sosial bacarıq, sosial anlama və sosial qıcıqlanma arasında orta dərəcəli korrelyasiya var.

Nəticə

Aparılmış eksperimental iş və alınmış nəticələr psixologiya sahəsində mütəxəssis olan bir nəfər ilə müzakirə olunmuşdur. Və nəticələrdən də göründüyü kimi testin hər maddəsi üçün həm faktor yükü 30-dan yuxarı olması, həm validlik baxımından uyğunluq qat sayının .777 və X^2 əmsalının 734.639 ($p < .000$), eyni zamanda etibarlılıq sosial bilik prosesi üçün ($\alpha = 0.64$), sosial bacarıq üçün ($\alpha = 0.36$), sosial anlama üçün ($\alpha = 0.65$), ümumi ($\alpha = 0.43$) daxili tutarlılıq hesablanmışdır, həmçinin başqa metodika ilə arasındakı uyğunluq baxımından MESQ və TSİ testi ilə ümumi olaraq orta dərəcəli $K = .511^{**}$, $p < .000$ dəyərində nəticə əldə edilmişdir. Beləliklə, Tromso Sosial İntellekt testinin Azərbaycan mədəniyyətinə uyğunluğu eksperimental cəhətdən əlverişli hesab olunur. Qeyd edək ki, metodikanın yalnızca universitet tələbələri üzərində aparılması şərti xarakter daşıyır. Hesab edirik ki, daha geniş kütlə ilə və fərqli yaş qrupları ilə aparılması və daha sonra ümumi əhaliyə uyğunluğu məsələsinin mü-

zakirə olunmasının vacibliyini diqqətə almaq daha məsləhətlidir. Bu səbəbdən metodikanın təkmilləşdirilməsi məqsədini həyata keçirtməyi qarşısına qoyan gənc tədqiqatçılara bu kimi məsələləri araşdırmağı tövsiyyə edirik.

Ədəbiyyat:

1. Silvera, D. H., Martinussen, M., & Dahl, T. I. The Tromso Social Intelligence Scale, a self-report measure of social intelligence. *Scandinavian Journal of Psychology*, 2001. 42, pp.313-319.
2. Miroslav Frankovský and Zuzana Birknerová. Measuring Social Intelligence-MESI Methodology. *Asian Social Science*. 2014. 10 (6), pp.90-97.
3. Doğan T., Çetin B. Tromso Sosial Zeka Ölçeği Türkçe Formunun Faktor yapısı, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri dergisi*. 2009. 9 (2) s. 691-720
4. Hambleton, R. K. ve Bollwark, J. Adapting Tests for Use in Different Cultures: Technical Issues and Methods. *Bulletin of the International Testing Commission*. 1991. 18, 3-32.

**ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ ТЕСТА
СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ТРОМСО
К АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЕ**

АБСТРАКТ

Джейхуна Дамирова

В результате анализа существующей научной литературы становится ясно, что в Азербайджане нет конкретной методик, которые мы исследовали социального интеллекта. По этой причине было проведено экспериментальное исследование с целью адаптации теста социального интеллекта Тромсо к азербайджанской культуре. Как видно из результатов, высокие оценки были получены для каждого элемента теста с точки зрения факторной нагрузки, достоверности, надежности и совместимости с другими методами. Таким образом, совместимость теста социального интеллекта Тромсо с Азербайджанской культурой считается экспериментальной.

**PRACTICAL ISSUES OF ADAPTING THE TROMSO
SOCIAL INTELLIGENCE TEST TO AZERBAIJANI CULTURE**

ABSTRACT

Jeyhuna Damirova

As a result of the analysis of existing scientific literature it is clear that Azerbaijan does not have any methods that we can use to measure social intelligence. For this reason, an experimental research study was conducted to adapt the Tromso Social Intelligence Test to Azerbaijani culture. As can be seen from the results, high scores were obtained for each item of the test in terms of factor load, validity, reliability, and compatibility with other methods. Thus, the compatibility of the Tromso Social Intelligence Test with Azerbaijani culture is considered to be experimental.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04).

Rəyçi E.İ.Şəfiyeva, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 27 dekabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

ATTITUD FENOMENİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Ülkər Zalova

AMEA-nın Fəlsəfə institutunun

Sosial psixologiya şöbəsinin magistrantı

E-mail: zalovaulkar@gmail.com

Açar sözlər: *attitud, komponent, funksiya, hazırlıq vəziyyəti, attitudların dəyişməsi*

Ключевые слова: *установка, компонент, функция, состояние готовности, изменение установок*

Key words: *attitude, component, functions, state of readiness, attitude change*

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə kimi psixologiyada öz aktuallığını qoruyan anlayışlardan biri məhz attitudlardır. Bu fenomenin sosial psixologiyada diqqət mərkəzində olmasının səbəblərindən biri onun davranış ilə bilavasitə əlaqəli olmasıdır. Sosial psixoloqların fikrincə, attitudları birbaşa olaraq müşahidə yolu ilə öyrənmək qeyri-mümkündür. Hər bir fərdin attitudları onun davranışında təzahür edir. Bu səbəbdən dolayı, fərdin müəyyən obyektə qarşı olan attitudunu öyrənmək üçün onun davranışını müşahidə etmək lazımdır. Attitudu təyin etmək isə bizə fərdin gələcək davranışlarını proqnozlaşdırmağa kömək edir.

Psixologiyada “attitud” və “yönəliş” anlayışları, adətən, bir-biri ilə qarışdırıldığı üçün onların qısa şəkildə izahını vermək zəruridir. “Attitud” qədim latın sözü olan “aptus” sözündən götürülmüş, uyğunlaşma və ya hər hansısa davranışa, hərəkətə hazırlıq deməkdir [4, s. 798-799]. Bu anlayış elmdə ilk dəfə Herbert Spenser tərəfindən istifadə olunmuşdur. O, “İlkin prinsiplər” (1862) adlı kitabında belə yazırdı:

“Mübahisəli suallarla bağlı düzgün mühakimələrə gəlmək mübahisələrdə iştirak edərkən və ya onları dinləyərkən qoruduğumuz düşüncəmizin attitudlarından asılıdır. Düzgün attitudu qoruyub saxlamaq üçün insan inancının nə dərəcədə doğru olub-olmadığını öyrənməliyik.”¹

¹ Bax: G.Allport: Attitudes // A handbook of social psychology. – 1935, – p. 799

Attitudlar sosial-psixoloji bir fenomen kimi xarakterizə olunduğu üçün əksər ədəbiyyatlarda sosial yönəliş kimi adlandırılır. Sosial yönəlişlərdən bəhs edərkən “sosial” ifadəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əkbər Bayramov və Əbdül Əlizadə qeyd edirdi ki, “burada söhbət insanlarda sosial gerçəklik hadisələri ilə münasibət sahəsində əmələ gələn yönəlişlik haqqında gedir” [2, s. 85]. Yəni attitudlar və ya sosial yönəlişlər bilavasitə sosial hadisələr ilə bağlıdır.

Psixoloqlar (D.Uznadze, Q.Ollport, L.Lange¹) yönəlişləri, adətən, ümumi-psixoloji aspektdən nəzərdən keçirirlər. Yönəlişlər haqqında ümumi nəzəriyyə gürcü psixoloqu D.Uznadze² tərəfindən yaradılmışdır (1961). O, yönəlişləri qeyri-şüuri bir hadisə kimi nəzərdən keçirir və onun şüurun məzmununu və müəyyən davranış aktlarını şərtləndirdiyini irəli sürürdü. Uznadze yönəlişliyi “subyektin bütöv dinamik vəziyyəti”, “müəyyən aktivliyə hazırlıq vəziyyəti” kimi xarakterizə edərək, yönəlişlərin yaranmasını tələbatla situasiyanın üst-üstə düşməsi ilə əlaqələndirirdi [2]. Fərd müəyyən aktual bir tələbatını ödəyə biləcək situasiya ilə qarşılaşdıqda,

onda müəyyən aktivliyə hazırlıq yaranır. Əgər situasiya ilə tələbatlar fərdə eyni zamanda təsir etmirsə, bu zaman yönəlişliyin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz [1; 3].

Yönəlişləri ümumi-psixoloji aspektdən nəzərdən keçirən psixoloqlardan biri isə Qordon Ollport olmuşdur. O, gizli psixoloji konstrukt olan yönəlişləri müasir sosial psixologiyada ən fərqli və əvəzedilməz bir anlayış kimi təsvir edərək, onları fiziki və psixi fəaliyyətə neyrofizioloji hazırlıq vəziyyəti kimi nəzərdən keçirmişdir. Ollport apardığı çoxsaylı tədqiqatlarından əldə etdiyi nəticələrə əsasən, yönəlişlərin 5 aspektini göstərmişdir. Yönəlişlər 1). Ruhi və əsəb vəziyyətidir; 2). Cavab verməyə hazırlıq vəziyyətidir; 3). Təşkilatidir; 4). Təcrübə vasitəsi ilə yaranır; 5). Davranışa təsir göstərir, istiqamət verir [24].

Müasir tədqiqatçılar attitud fenomeninə davranışdan öncə yaranan və bilavasitə müşahidə oluna bilməyən, hərəkətlərimizə və davranışımıza yol göstərən koqnitiv struktur kimi yanaşırlar. Attitudlar hadisələri qavramamıza, verdiyimiz qərarlara və seçimlərimizə təsir göstərir. O fərdin obyektlər, hadisələr və digər insanlarla bağlı

¹ Lange yönəlişlərin motor nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

² O, Almaniyada təhsil alarkən eksperimental psixologiyanın banisi olan Vilhelm Vundtun təsiri ilə şüurun hüdudlarından kənara çıxan prosesləri öyrənməyə dərin maraq duymuş və bu maraq onu yönəlişlik fenomenini tədqiq etməyə gətirib çıxarmışdır [2].

düşüncə, hiss və davranışlarını tənzim edən bir meyl kimi nəzərdən keçirilir. Çünki insanda öz həyat təcrübəsi prosesində cisim və hadisələrə yanaşma tərzini və meyli əmələ gəlir. Attitudlar nisbətən sabit və qalıcı inanclar sistemi olması ilə fərdin duyğularında, hisslərində və davranışlarında stabil və qətiyyətli olmasını təmin edir. Beləliklə, insan ətrafda baş verən hadisələri bu baxımdan qavramağa, reaksiya göstərməyə və öz fəaliyyətini bu baxımdan qurmağa başlayır [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, fərddə hər hansısa bir obyekt və ya hadisə ilə bağlı attitudun yaranması üçün həmin obyekt və ya hadisə onun üçün psixoloji bir məna ifadə etməlidir. Eyni hadisə ilə üzləşən insanlardan birində həmin hadisə ilə bir attitud yarana bilər, digərində isə yox [20]. Onların yaranması konkret bir hadisə ilə obyekt ilə bağlı olur və uzun müddət (situativ olaraq yaranıb yox olmur) davam edir.

Milton Rosenberq və Karl Hovland¹ qeyd edirdilər ki, attitudlar:

Nisbətən qalıcıdır: yəni müəyyən zaman və situasiya boyunca öz mövcudluqlarını qoruyurlar. Bir anlıq yaranan hisslər isə attitud hesab olunmur.

Sosial cəhətdən əhəmiyyətli hadisələr və ya obyektlərlə məhdudlaşır;

Ümumiləşdirmələrə əsaslanır² [13].

Sosial psixologiya attitudlarla bağlı ilkin fikirlərin irəli sürülməsi Uilliam Tomas və Florian Znanetski adı ilə bağlı olmuşdur. Onların “Avropada və Amerikada polyak kəndli”³ adlı kitabında attitud fenomenini dəyər⁴ kontekstindən nəzərdən keçirmişdirlər. U.Tomas attitudları “Sosial mühitdə fərdin real və ya mümkün fəaliyyətini təyin edən fərdi şüur prosesi” [22, s. 22] kimi təsvir etmişdir. Bu konsepsiyaya görə, fərd ətraf mühitin stimullarına müəyyən qrup dəyərlərindən çıxış edərək reaksiya verir.

Sosial psixoloqların əksəriyyəti fərdin attitudların mövcudluğunun

¹ 1960-cı ildə yazdıqları “Attitudların təşkili və dəyişməsi: Attitudların komponentləri arasındakı davamlılığın təhlili” adlı kitabda bu fikirlər əks olunmuşdur.

² Stuart Oskampın fikrincə, çox kiçik, lakin travmatik təcrübə attitudların yaranmasını şərtləndirir. Buna misal olaraq, diş həkimində kiçik, lakin xoşagəlməz təcrübə yaşayan insanda diş həkiminə qarşı yaranan qorxunu və qorxu nəticəsində yaranan attitudu göstərmək olar. Ümumiləşdirmə nəticəsində attitudların yaranması həmin situasiyanın xüsusiyyətlərindən, insanın öz fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və baş verən hadisəyə münasibətdən asılı olur.

³ Kitabda immiqrantların yaşam tərzləri, adaptasiyası məsələlərinə toxunulmuşdur.

⁴ Tomas attitud anlayışından istifadə etməyə üstünlük versə də, Znanetski attitud anlayışını qəbul etməyərək, dəyər anlayışından istifadənin daha məqsədəuyğun olduğunu hesab etmişdir. Onun fikrincə, psixososioloji araşdırmalar baxımından faydalı bir nəzəriyyə yaratmaq üçün bu iki anlayış birlikdə işləmə bilməz [18].

genetik faktorlardan asılı olmadığını, onların yalnızca təcrübə əsasında qazanıldığını düşünür. Attitudların yaranmasına çoxsaylı yanaşmalar mövcuddur. Lakin attitudlar bilavasitə sosializasiya prosesinin məhsuludur. Sosializasiya fərdin şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsi ilə mövcud olduğu cəmiyyətin normalarını, rol gözləntilərini, dəyərlərini mənimsədiyi, şəxsiyyətinin formalaşdığı prosesdir. İnsan həyatı boyunca cəmiyyətdə müxtəlif qrupların (ailə, məktəb, dost qrupları, peşə, dini) üzvü rolunda çıxış edir. Bu cür qruplarda fərdlər arasında attitudlar formalaşır. Bu attitudlar fərdlərin sözlərində, davranışlarında, həmçinin digər insanlar və qruplarla qarşılıqlı münasibətlərində təzahür edir. Fərdlər oxşar attitudlara malik olan insanlarla daha yaxşı ünsiyyətə daxil olduqları kimi, müəyyən səbəblərdən dolayı üzv olmaq istədikləri və ya olmaq məcburiyyətində qaldıqları qrupların attitudlarını mənimsəyirlər və hətta bəzən bunun üçün öz attitudlarını da dəyişdirirlər [8]. Bunun həyata keçməsi fərdin həmin qruplarda gedən identifikasiya prosesi ilə bağlıdır. Yəni sosial identiklik attitudların formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Mövcud təcrübələr göstərir ki, attitudların əksəriyyətinin formalaşması fərdin attitud obyektinə ilə birbaşa təcrübəsindən qaynaqlanır. Attitudların

yaranması və formalaşmasına müxtəlif faktorların müxtəlif yanaşmaları – güclü təsirə məruzqalma, klassik şərtlənmə, operant şərtlənmə, sosial öyrənmə – mövcuddur.

Həyat təcrübəmizi nəzərdən keçirək, eyni insanlar və əşyalarla dəfələrlə qarşılaşmanın onu qiymətləndirməyimizə əsaslı surətdə təsir göstərdiyinin şahidi oluruq. Bu hal psixoloqlar tərəfindən məruzqalma effekti adlandırılır. İlk dəfə gördükdə bizdə xoş təəssürat yaratmayan bir insanı və ya əşyanı dəfələrlə gördükdə (məruz qaldıqda) ona qarşı münasibətimiz və attitudlarımız dəyişir [5; 11]. Zajonk və əməkdaşları məruzqalma effektini izah etmək üçün keçirdikləri tədqiqatda tədqiq olunanlara bir neçə dəfə çinli personajların şəkillərini göstərmişdirlər. Daha sonra isə çinli personajların şəkilləri ilə birlikdə yeni personajlar yenidən onlara təqdim olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, fərdlər daha öncə bir neçə dəfə gördüklər çinli personajları daha yüksək qiymətləndirmişdirlər. Başqa bir qrupa isə personajların bəziləri 25 dəfə, bəziləri 10, digərləri isə 5 dəfə göstərilmişdir. Bu zaman da nəticə eyni olmuşdur, fərdlər hansı personajlara daha çox məruz qalmışdırlarsa, onları daha çox sevmişdirlər, yəni onlara qarşı yaranan attitudları daha güclü olmuşdur [23].

Bihevioristlərin fikrincə, klassik şərtlənmə attitudların yaranmasına

birbaşa və ya dolayı şəkildə təsir göstərə bilər. M. Hogg və G. Vauan “Sosial psixologiyanın əsasları” kitabında xüsusi ilə vurğulayırdılar ki, “təkrarlanan asossasiyalar neytral xarakter daşıyan stimulun əvvəlcədən başqa bir stimula tərəfindən yaradılan reaksiyanı yenidən yaratmasına səbəb ola bilər” [13, s. 96]. Müəyyən bir məhsulun tanıtılması zamanı marketoloqlar¹ tez-tez hədəf kütləyə böyük təsir göstərmək üçün bir çox insan tərəfindən çox sevilən məşhur şəxsiyyətlər ilə həmin brendin birlikdə işini təşkil edərək, reklamı həyata keçirirlər². Hər dəfə insanlar həmin məşhur şəxsiyyət haqqında düşündükdə reklam olunan məhsulu xatırlayacaqlar. Əlbəttə ki, bu insanların məhsulla bağlı attitudlarının çox sürətlə formalaşmasına təkan verir [5].

Gündəlik həyatda attitudların yaranmasına klassik şərtlənmə kimi instrumental şərtlənmə də əsaslı təsir göstərir. Buna sadə misal olaraq, valideynlərin uşaqları müəyyən davranışa görə cəzalandırmasını və ya rəğbətləndirməsini göstərmək olar. Valideyn uşaqda hər hansısa bir xoşagəlməz davranış müşahidə etdikdə onları cəzalandırır, əksinə yaxşı bir

davranış gördükdə isə uşağın davranışını xoş söz və ya mükafat ilə rəğbətləndirərək möhkəmləndirir. Belə üsullardan istifadə edərək valideynlər uşaqların attitudlarını formalaşdırır və ya dəyişdirirlər [5; 13].

Attitudların yaranmasına sosial öyrənmə nəzəriyyəsi baxımından yanaşan alimlər də mövcuddur. Attitudların ən önəmli determinantlarından biri məhz ətrafımızda olan insanların davranışlarıdır. Albert Bandura uşaqlarda aqressiv davranışların hansı yollarla formalaşdığını öyrənmək məqsədi ilə “Bobo oyuncaq” eksperimenti (1961) keçirmişdir. Tədqiqat zamanı 3–6 yaşlı uşaqlar başqa bir fərdin oyuncağa qarşı aqressiv davranışını müşahidə etmişdirlər. Tədqiqatın sonrakı mərhələsində aqressiv davranışı müşahidə edən uşaqlar ilə etməyən uşaqların davranışları arasında kəskin fərqlər aşkar olunmuşdur. Çünki həmin uşaqlar müşahidə etdikləri davranışları bilavasitə təkrarlamağa, nümayiş etdirməyə başlamışdılar [12]. Psixoloqlar belə nəticəyə gəlmişdirlər ki, uşaqların attitudlarının formalaşması və ya dəyişməsi bilavasitə öyrənmə və imitasiya vasitəsi ilə baş verir.

¹ Marketing sahəsində yalnızca klassik şərtlənmədən deyil, məruzqalma effektindən də çox istifadə olunur. Müəyyən bir məhsul ilə bağlı reklamların fərdin tez-tez görə, eşidə biləcəyi şəkildə (daha çox məruz qalması) təşkil olunması o obyektə bağlı attitudların yaranmasını şərtləndirir.

² Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı, şübhəsiz ki, hədəf kütlənin yaşı, cinsi, maraqları və tələbatları nəzərə alınır.

Sosial psixologiyada attitudların yaranması və formalaşması probleminədən başqa, dəyişməsi məsələsi də maraq doğurur. Attitudların dəyişməsi ilə bağlı olan nəzəriyyələrdən biri Leon Festinger¹ tərəfindən irəli sürülən “Koqnitiv-dissonans” nəzəriyyəsidir. Koqnitiv-dissonans vəziyyət eyni anda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən 2 önəmli fikrə sahibolma nəticəsində yaranan uyğunsuzluğu və gərginliyi ifadə edir. İnsanlar əsasən iki fikirdən birini dəyişdirərək və ya qəbul etməyərək gərginliyi azaltmağa çalışırlar [20]. Uyğunsuzluq nə qədər böyük olarsa, onu azaltma cəhdləri bir o qədər güclü olur. Festinger nümunə olaraq siqaretçəkmə vərdişi olan fərdin ətraf mühitdən siqaretin zərərləri haqqında əldə etdiyi məlumat ilə koqnisiyası arasında yaranan dissonansı, yəni uyğunsuzluğu göstərirdi. Fərd 1). Öz davranışı ilə bağlı koqnisiyasını dəyişə bilər; yəni siqaret çəkməyi tərgidərək, davranışı ilə bağlı koqnisiyalar ilə siqaret haqqındakı məlumatı arasındakı uyğunsuzluğu aradan qaldıra bilər; 2). Siqaretin onun həyatına təsiri ilə bağlı “biliklərini” dəyişdirə bilər. O ya özünü siqaretin pis təsirlərinin olmadığına inandıracaq, ya da yalnızca siqaretlə

bağlı müsbət fikirləri qəbul edərək, pis fikirlərə laqeyd yanaşacaq [9].

Bütün insanlar hiss etmədən gündə bir neçə dəfə attitudlarının dəyişdirilməsi cəhdlərinə məruz qalır. Müxtəlif reklamlar, filmlər, yollardakı reklam afişaları və s. attitudların dəyişdirilməsinə yönəlmişdir. Attitudların dəyişdirilməsi üçün inandırma metodundan geniş istifadə olunur. İnandırma prosesi tələb edir ki, mövcud auditoriya müəyyən dərəcədə mesajı qəbul etsin və ya məzmunun heç olmasa kiçik bir hissəsini başa düşsün. Əgər həmin mesaj qarşı müsbət münasibət formalaşarsa, o insan və ya insanlar tərəfindən qəbul olunur və attitudların dəyişməsinə səbəb olur, mesaj qarşı əks arqumentlər mövcud olduğu halda isə o uğursuzluqla nəticələnir² [5; 13].

Karl Hovland və əməkdaşlarının bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlarında fokuslandıkları açar sual “Kim kimə hansı effektlə nə deyir?” idi. Onlar inandırmanın 3 əsas dəyişənin mövcudluğunu vurğulamışdılar: 1). Mənbə və ya kommunikator (Kim); 2). Mesaj (Nə); 3). Auditoriya (Kimə) [13].

İ.Canis və S.Feişbak qorxu tərkibli reklamların insanların attitudların dəyişməsinə nə dərəcədə təsir göstər-

¹ Onun 1957-ci ildə yazdığı “Koqnitiv-dissonans nəzəriyyəsi” adlı kitabında bu nəzəriyyə haqqında fikirləri müxtəlif nümunələr əsasında öz əksini tapmışdır.

² Mesajın auditoriyada maraq oyatmasına məlumat mənbəyinin və ya kommunikatorun güvənilən olması, fiziki görünüşünün cəlbediciliyi və verilən məlumatın auditoriyanın maraqlarına və tələbatlarına uyğun olması kimi faktorlar təsir göstərir.

diyini öyrənmək üçün 3 fərqli mesajdan istifadə etmişdirlər. Mesajlar dişlərin gigiyenası və sağlamlığının qorunması ilə bağlı idi. 1). Aşağı səviyyəli qorxulu mesaj–Diş və diş ətlərində ağrılar; 2). Orta səviyyəli qorxulu – Oral xəstəliklərin yaranması; 3). Yüksək səviyyəli qorxulu – Ağızdakı xəstəliklərin bədənin digər bölgələrinə yayılması.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, mesajlardakı qorxunun dərəcəsi ilə dişlərin sağlamlığınaqalma (yönelişlərin dəyişməsi) bir-biri ilə tərs mütənəsbədir. Yəni aşağı səviyyəli qorxu müşahidə olunan mesajlar insanlara daha güclü təsir göstərmiş və gigiyenik tədbirlərin görülməsinə səbəb olmuşdur. U. MkQiur (1969) qeyd etmişdir ki, mesajdakı qorxunun səviyyəsi artdıqda insanlarda panika, stres halları da artır və mesajın əsas məzmunu diqqət mərkəzindən kənar qalır [13]. Beləliklə, aşağı səviyyəli qorxulu mesajlarda insanlar mesajın əsas məzmununu qavradıqları üçün bu onların attitudların dəyişməsinə daha çox təsir göstərmişdir.

Attitudlara yanaşmalardan biri isə funksional yanaşma (M.Smit, D.Katz) olmuşdur. D.Katz bildirdi ki, attitudlar nəyin üstün tutulduğunu, nəyin gözlənilən, arzuolunan, nəyin arzuolunmaz olduğunu təyin etmə xüsusiyyətinə malikdir [15]. O belə qənaətə gəlmişdir ki, bir attitud artıq öz

funksiyasını yerinə yetirmədikdə və ya fərd frusturasiya, xəyal qırıqlığı yaşadıqda dəyişir. Yəni attitudların dəyişilməsi fərdin obyekt haqqında məlumatını və ya qavrayışını dəyişdirməklə deyil, əsas motivasiya və şəxsi ehtiyaclarını dəyişdirməklə əldə edilir. Məsələn, bir insanın sosial statusu artdıqca köhnə dostlarına və ya köhnə evinə, maşınına qarşı münasibəti, attitudları dəyişə bilər. Bu zaman fərd onun statusunu, mövcud vəziyyətini daha yaxşı əks etdirən şeylərə ehtiyac duyur [14].

Daniel Katz (1960) isə attitudların 4 əsas funksiyasını göstərmişdir:

1. Instrumental funksiya insanların arzu olunan məqsədlərə çatmasına və ya arzuolunmaz halların qarşısını almasına imkan verir [14].

2. Dəyər ifadə etmə funksiyası fərdin şəxsi dəyər və “Mən” konsepsiyasına aid attitudları ifadə etməkdən əldə etdiyi məmnuniyyəti təsvir edir [14]. Attitudlar fərdin “Mən” konsepsiyasının ayrılmaz hissəsi olan dəyərləri ifadə edirlər [17].

3. Efq müdafiyyəsi funksiyası fərdin özünü özü ilə bağlı başlıca həqiqətlərdən və xarici dünyadakı sərt reallıqları qəbul etməkdən qorumasını ifadə edir. Bu funksiya müxtəlif müdafiə mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilir [7].

4. Məlumat funksiyası fərdə dünyanı daha aydın başa düşməyə, hadisələrin səbəblərini müəyyən

etməyə, hadisələri öncədən proqnozlaşdırmağa kömək edir [17]. Stereotipləri burada nümunə olaraq göstərmək olar.

Attitudlar qiymətləndirici təbiətə malikdirlər. Qiymətləndirici xüsusiyyət dedikdə, bəyənmək və ya bəyənməmək, sevmək və ya nifrət etmək kimi anlayışlarla ifadə olunan, attitud obyektinə qarşı yaranan münasibət nəzərdə tutulur. Məhz attitudların qiymətləndirmə xüsusiyyəti əsasında biz müxtəlif obyektlərə, insanlara qarşı tamamilə fərqli (neqativ və ya pozitiv) münasibət bəsləyirik [21]. İnsanın attitud obyektini neqativ və ya pozitiv olaraq dəyərləndirməsi şübhəsiz ki, emosional sfera ilə əlaqədardır. Məsələn, müəyyən bir dinə mənsub olan insan həmin dinə mənsub olan insanlara qarşı pozitiv, əks dinə mənsub olan insanlara qarşı neqativ münasibətə malik ola bilər.

Attitudlar bizim obyektləri, insanları mənfi və ya müsbət şəkildə qiymətləndirərək, onlara müvafiq münasibət bəsləməyimizi təmin edirsə, deməli, o həm də müdafiəedici bir funksiya daşıyır.

Attitudların 3 əsas komponenti vardır: Affektiv, koqnitiv və davranış. Bir-biri ilə əlaqəli olsalar da, bəzən onlardan yalnız biri əsas rolu ifadə edə bilər. Əgər fərdin bir insan haqqındakı bilikləri onu müsbət dəyərləndirməsini, bəyənməsini gərəkdirsə

(koqnitiv komponent), fərd həmin insana xoş münasibət bəsləyir və onu sevməyə başlayır (emosional və ya affektiv). Nəticədə isə, bunu sözləri və davranışları ilə göstərir (davranış).

Bəzi attitudlar vardır ki, fərdin gündəlik həyatına çox böyük, faydalı təsir göstərdiyi üçün digərlərindən daha əhəmiyyətli hesab olunur. Əhəmiyyətlik dedikdə, attitudun gücü nəzərdə tutulur. Əgər fərd müəyyən məsələ və ya obyekt ilə bağlı çox düşünmədən, sürətli şəkildə qərar qəbul edə bilirsə (yəni attitudunu təyin edə bilirsə), deməli, onun həmin obyektə qarşı olan attitudu güclüdür. Yox əgər əmin deyilsə, müəyyən fikrə gəlmək üçün düşünməyə ehtiyac duyursa, deməli, həmin obyektə qarşı olan attitudu zəifdir [21].

Nəticə:

Attitud fenomeninin tədqiqinə həsr edilmiş mövcud ədəbiyyatların təhlili belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, attitudlar fərdin digər canlıları, əşyaları, hadisələri və fikirləri yaxşı və ya pis ölçüdə qiymətləndirməyə təməl meyilliliyini ifadə edir və insanın şəxsiyyətini bütövlükdə əhatə edərək, onun həyatında əhəmiyyətli rol oynayır.

Məqalədə “yönəliş” və “attitud” anlayışları bir-birindən fərqləndirilmiş və hər birinin mahiyyəti izah olun-

muşdur. Yöneliş və attitudların ikisi də hər hansısa fəaliyyətə, davranışa hazırlıq vəziyyəti və eyni zamanda ərtaf mühitə uyğunlaşma kimi nəzərdən keçirilir. Lakin onlardan biri ümumi-psixoloji, digər isə sosial-psixoloji fenomen kimi xarakterizə edilir. Yazılanlardan məlum oldu ki, yönəlişlik fərdin mövcud tələbatları ilə situasiyanın üst-üstə düşməsi nəticəsində yaranır və formalaşır. Onlar özü şüurun məzmunundan asılı deyil. Uznadzenin də dediyi kimi, yönəliş özü qeyri-şüuri hadisə olub, şüurun məzmununu şərtləndirir.

Attitudların yaranmasına və dəyişməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, onların əksəriyyəti sosializasiya prosesinə əsaslanaraq, yönəlişlərin yaranması və formalaşmasını fərqli perspektivdən təhlil etməyə çalışırlar. İnsanların müxtəlif sosial qruplara üzv olub, onun normaları, müxtəlif rolları, sərəvət meyillərini mənimsəməsi, özünü qrupu və qrup üzvləri ilə eyniləşdirməsi (identifikasiya) sosializasiya prosesinin əsasını təşkil edir. Attitudlar isə bu prosesin məhsullarından biri hesab olunur. Daha öncə qeyd olunduğu kimi, sosializasiya prosesində fərdin sosial yönəlişləri yaranıb, formalaşmağa başlayır və bəzi hallarda isə digər insanların, müxtəlif hadisələrin təsiri və ya fərdin öz istəyi ilə bu yönəlişlər dəyişir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva Ş. Pozitiv yönəlişliyin strukturu // İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, – 2015. No.23, s. 229-247
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003. – 351 s.
3. Узнадзе Д.Н. Общая психология /Д.Н.Узнадзе / Пер. с грузинского Е.Ш.Чомахидзе; Под ред. И.В.Имедадзе. – М.: Смысл; СПб.: Питер. – 2004. – 413 с.
4. Allport, G. Attitudes // A handbook of social psychology. – Worcester, Mass: Clark Univ. – 1935, – p. 798-844
5. Baron, R.A., Branscombe, N.R. Social psychology / R.A.Baron, N.R.Branscombe. – New Jersey: Pearson Edu. – 2012, – 509 p.
6. Brinol, P. Structure and functions of attitudes / P.Brinol, R.E.Petty, M.Stavraki // Oxford Research Encyclopedia. – Oxford University Press, – 2019, – 48 p.
7. Carpenter C., Boster F., Andrews K. Functional attitude theory // – The SAGE Handbook of Persuasion: Developments in Theory and Practice (2nd ed.). – SAGE publications, – 2013. – p. 104-119
8. Crano, W., Prislın, R. Attitude and attitude change / W.D.Crano,

- R.Prislin. – New York: Psychology Press-Taylor & Francis Group, – 2008, 440 p.
9. Festinger, L. A theory of cognitive dissonance / L.Festinger. – Stanford University Press, – 1962, – 291 p.
  10. Haddock, G., Maio, G. Contemporary perspectives on the psychology of attitudes / G.Haddock, G.Maio.– New York: Psychology Press, –2004, – 469 p.
  11. Hewstone, M. An introduction to social psychology / M.Hewstone, W.Stroebe, K.Jonas. – New York: John Wiley & Sons, –2016, – 672 p.
  12. Hock, R.R. Forty studies that changed psychology / R.R.Hock. – New Jersey: Pearson Edu. – 2009, – 356 p.
  13. Hogg, M.A., Vaughan, G.M. Essentials of social psychology. M.A.Hogg, G.M.Vaughan. – Pearson Edu. – 2010, – 422 p.
  14. Katz, D. The functional approach to the study of attitude // – Public Opinion Quarterly. – 1960. Vol.24, No.2, – p. 163–204
  15. Kuppuswamy B. An introduction to social psychology / B.Kuppuswamy. – London: Asia pub. house, – 1961. – 572 p.
  16. Korinteli, R. Group psychotherapy in Georgia // – European Scientific Journal. – 2015. Special edition, Vol.2, – p. 332-344
  17. Millon, T., Lerner, M. Handbook of psychology // Personality and social psychology / T.Millon, M.Lerner, – 2003. Vol.5, – 668 p.
  18. Motoi, G. Values as an object of study for the American and the French sociology. A review of F. Znaniecki's and R. Boudon's perspectives // Social Sciences and Education Research Review. University of Craiova. – 2017. Vol. IV(2), – p. 222-231
  19. Mostyn, J.B. The attitude behaviour relationship / J.B.Mostyn. – Marketing communications research centre. – 1978, – 153 p.
  20. Myers, D. Social psychology / D.Myers. – New York: McGraw-Hill Higher Edu. – 2010, – 759 p.
  21. Stangor, C. Principles of social psychology / C.Stangor. – 2011, – 553 p.
  22. Thomas W., Znaniecki F. The Polish peasant in Europe and America / W.Thomas, F.Znaniecki. – New York: A.A.Knopf, – 1927. Vol.1, – 1115 p.
  23. Zajonc, R. Attitudinal effects of mere exposure // Journal of Personality and Social Psychology Monograph Supplement. – American Psychology Association, – 1968. Vol.9, No.2, – 27 p.
  24. <https://www.slideshare.net/UtkarshModi2/social-attitudes>

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УСТАНОВКА ФЕНОМЕНА

АБСТРАКТ

Улькер Залова

В статье анализируются основные подходы (бихевиоризм, теория социального обучения, когнитивный диссонанс), связанные с возникновением, формированием и изменением установок. С другой стороны, выясняются функции и компоненты установок, одновременно проводится анализ исследований в этой области, проведенных такими учеными, как Г. Спенсер, Д. Узнадзе, Г. Олпорт, У. Томас и Ф. Знанецки, К. Ховланд, Д. Кац.

A SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ATTITUDINAL PHENOMENON

ABSTRACT

Ulker Zalova

The article is devoted to the discussion of the main approaches (behaviorism, social learning, cognitive-dissonance theory) to the creation, formation and change of attitudinal phenomenon. On the other hand, the functions and the components of attitudes are found out and at the same time, an analysis of the studies in this area held by scientists such as G.Spencer, D.Uznadze, G.Allport, U.Thomas and F.Znaniiecki, C.Hovland, D.Katz.

Məqalə AMEA-nın Sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №19).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 11 noyabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASINDA QRUP DİNAMİKASI VƏ KONFORMİZM ANLAYIŞI

Nübar Əhmədova

*Azərbaycan Dillər Universiteti
Psixologiya kafedrasının dissertantı
E-mail: Nubar.aul.qa@gmail.com*

Açar sözlər: insan resursları, sosial qrup, qrup təzyiqi, qrup dinamikası, qrup həmrəyliyi, konformizm.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, социальная группа, групповое давление, групповая динамика, групповая солидарность, конформизм.

Key words: human resources, social group, group pressure, group dynamics, group solidarity, conformism.

Kurt Levinin adı ilə bağlı olan “qrup dinamikası” sahəsindəki tədqiqatlarda kiçik qrup anlayışı və onunla bağlı anlayışlar yeni psixoloji istiqamətdə araşdırılmışdır. K.Levin tərəfindən yaradılmış “sahə nəzəriyyəsi”nin əsas ideyasını sosial davranışın qanunlarını psixoloji və sosial enerji anlayışlarının dərk olunmasında, onun determinasiyasında axtarmağın lazım olduğu fikri təşkil edir. K.Levinin bu araşdırmalarının nəticələri “sahə nəzəriyyəsi”ndə ümumiləşir. Sahə nəzəriyyəsində öyrənilən digər əsas məsələlər: qrupun formalaşması şərtləri, digər qruplarla qarşılıqlı münasibətlər, qrup normalarının və məqsədlərin formalaşması, qrupda liderlik problemi və s. təşkil edir [5].

K.Levin hesab edir ki, biz hər hansı bir qrupu o yalnız öz xüsusiyyət-

lərinə, əlamətlərinə malik olduqdan sonra qəbul edə bilərik. Onun fikrincə, qrupun xüsusiyyətləri onun elementlərinin (üzvlərinin) xüsusiyyətləri ilə deyil, elementlər arasındakı münasibətlər ilə şərtlənir. K.Levin bir neçə insanın bir yerdə fəaliyyətini heç də həmişə qrup olaraq qəbul etmir. Onun fikrincə, eyni şərtlər altında fəaliyyət göstərdikdə məhsuldarlığın dəyişməməsi adi haldır, lakin hansısa şərti (ən azı bir mühüm şərti) dəyişdirdikdən sonra məhsuldarlıq stabil qalarsa, həmin insanları qrup adlandırmaq olar. Çünki bu zaman “məhsuldarlıq əmsalı” dəyişikliklərə müqavimət göstərir. Bu, qrupa xas əlamətdir. Dərs zamanı yaradılan kiçik qruplarda bunu praktik olaraq tətbiq etmək faydalıdır. Yəni daimi qruplarla yanaşı, fərqli qruplar da yaratmaq lazımdır

ki, şagirdlər müxtəlif qruplarda yüksək əməkdaşlığa nail olmağı bacararaq müvəffəqiyyət əldə edə bilsinlər [5, s. 389].

Qrupun öyrənilməsi zamanı digər vacib məsələ yeni üzvün qrupa daxil olması zamanı həmin qrupun norma və dəyərlərini mənimsəməsi ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, eyni anda bir neçə şəxsin qrupa daxil olması zamanı qrup normaları, dəyərləri və məqsədlərinin mənimsənilməsində hansı fərqli cəhətlərin olması öyrənilməli olan məsələlərdəndir. Bunların öyrənilməsi zamanı sosial psixologiyada yeni anlayış qrup təzyiqi anlayışı meydana çıxır. Qrup təzyiqi anlayışı hal-hazırda sosial psixologiyada konformizm fenomeni (konformizm sözü ingilis dilində “konform” sözündən götürülmüşdür və hərfi mənada “təbə olmaq”, “uyğunlaşmaq” mənalarını verir) adlandırılır [1, s. 170].

Güzəran təcrübəsində konformizm anlayışına nağıllarda rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında bir çox nağıllarda belə hallara təsadüf olunur. Dünya ədəbiyyatında da bununla qarşılaşmaq olar (Andersonun nağılı). Müasir dövrdə bu fenomen mənfi anlamda işlədilir ki, bu da araşdırmalara maneçilik törədir. Bu anlayışın siyasətdə “vəziyyəti ilə barışmaq”, “statusca böyük olanlara təbə olmaq” mənalarında istifadə olunması problemi bir qədər də çətinləş-

dirir. Belə anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün sosial psixologiyada “konformizm” anlayışından deyil, “konformluq” və “konformist davranış” anlayışından istifadə olunmaqdadır. Son dövrlərdə bu istiqamətdə yeni bir anlayışdan – “sosial təsir” anlayışından tez-tez istifadə olunur. Konformluq anlamının əksi olaraq psixologiyada “müstəqillik”, “qrup təzyiqinə davamlılıq” və s. anlayışlarından istifadə olunur. Konformluq anlamına oxşar anlayışlar kimi “həmahənglik”, “uyğunluq” anlayışlarını göstərmək olar.

Mütəxəssislər xarici və daxili konformluğu ayırd edirlər. Xarici konformluq o zaman müşahidə olunur ki, qrupun fikri fərd tərəfindən sadəcə zahirən qəbul olunur. Sonra fərd qrupa müqavimət göstərməyə davam edir, qrupun onun fikri ilə hesablaşmasını tələb edir. Daxili konformluq zamanı fərd, həqiqətən, də çoxluğun fikrini mənimsəyir, onlarla həm zahirən, həm də daxilən razılışır. Psixoloqların bəziləri məhz daxili konformluğu əsl, həqiqi konformluq hesab edirlər. Daxili konformluq konfliktin qrupun xeyrinə həll olunmasının göstəricisidir.

Konformluq anlayışının öyrənilməsi zamanı onun başqa bir tərəfi – neqativizm eksperimental şəkildə aşkara çıxarılmışdır. Qrup fərdə təzyiq edərkən bəzən o, ilk vaxtdan müqavimət göstərir, özünün tam müstəqil olduğunu nümayiş etdirmək üçün

bütün qrup standartlarının əksinə çıxır. Belə hallar neqativizm anlayışı ilə göstərilir. İlk baxışda elə görünə bilər ki, neqativizm konformluğun tamamilə inkar olunmasıdır. Əslində isə bir çox tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, neqativizm heç də həqiqi müstəqillik olmayıb, konformluğun xüsusi formasıdır. Belə ki, əgər fərd özünə qrupun bütün fikirlərinə qarşı çıxmağı məqsəd seçirsə, o yenə də faktiki olaraq qrupdan asılıdır. Çünki bu zaman fərd qrup normalarını bilməli, qrup üzvlərinin tipik davranış tərzini ilə tanış olmalıdır ki, onların əksini özü üçün etalon və məqsəd seçə bilsin. Bu isə artıq qrupdan, onun qərarlarından, dəyərlərindən asılılıq deməkdir. Buna görə də konformluğun əksi neqativizm deyil, müstəqillik hesab olunur.

Bu anlayışın ilk tədqiqatçısı olan S.Aşın eksperimentində sadəcə iki variant-konformlu və qeyri-konformlu davranış verilmişdir ki, bu da məqsəddə uyğun deyil. Bu səbəbdən o, üç davranış tipinin olması fikrini irəli sürür:

1. Qrupdaxili təlqin – qrupun fikrinin konfliktsiz qəbul olunması.

2. Konformluq – daxilən fikirlər fərqli olsalar da, zahirən şəxs qrupla razılaşıır.

3. Kollektivizm – şəxsin qrup normalarını, standartlarını dərk etməsi və öz təfəkkürünə əsaslanaraq davranması.

Konformluq anlayışının sonrakı araşdırılması M.Doyç və Q.Cerard

tərəfindən aparılmışdır. Onlar belə nəticəyə gəlmişdirlər ki, qrup təzyiqi yalnız çoxluq tərəfindən həyata keçirilməyib, eyni zamanda azlıq tərəfindən də həyata keçirilir. M.Doyç və Q.Cerard qrup təzyiqinin iki tipini ayırd etmişlər [2, s. 106]:

1. Normativ qrup təzyiqi – bu zaman təzyiq çoxluq tərəfindən həyata keçirilir və onun fikri qrup üzvləri tərəfindən norma kimi qəbul olunur.

2. İnformasional qrup təzyiqi - bu zaman təzyiq azlıq tərəfindən qeydə alınır. Qrup üzvləri onların (azlığın) fikrini sadəcə informasiya kimi qəbul edir və azlığın fikrini qəbul edib-etməməklə bağlı seçim imkanı hər bir üzvün öz əlində olur.

Qrup həmrəyliyi qrupdaxili şəxsiyyətə yətlərəarası münasibətlərdən bilavasitə asılıdır. Qrup üzvləri arasındakı münasibətlər qarşılıqlı simpatiya üzərində qurularsa, qrup birliyi müşahidə olunur. Sosiometriyada xüsusi olaraq “qrup həmrəyliyi indeksi” təklif olunmuşdur.

Başqa bir yanaşma L.Festinger tərəfindən irəli sürülmüşdür. L.Festinger qrup həmrəyliyi qrup daxilində olan münasibətlərin saflığı ilə və sadəliyi ilə analiz etmişdir. Hərfi mənada, bu yanaşmada qrup həmrəyliyi qrupun üzvlərinin hamısını bir yerdə saxlamaq üçün lazım olan güc, enerji kimi nəzərdən keçirilmişdir. K.Levin məktəbinin L.Festingerin baxışlarına təsiri bu yanaşmada xüsusi

nəzərə çarpır: “enerji” anlayışı dedikdə, ya qrupun fərd üçün cəlbədicisi olması, ya da qrupun öz üzvlərinin arzu və istəklərini həyata keçirməklə onları məmnun salması nəzərdə tutulur. İstər cəlbədicilik, istərsə də məmnunluq hər ikisi münasibətlərin emosional aspektinə söykəndiyindən bu konsepsiya tam öz təsdiqini tapmır [4].

R.L.Kriçevski və E.M.Dubrovskaya qrup həmrəyliyi üçün öyrənilməsi üçün başqa yanaşmanın da mövcudluğundan bəhs edirlər. Onların izahından belə aydın olur ki, T.Nyukoma “razılıq” anlayışı vasitəsilə qrup həmrəyliyi araşdırmağa cəhd etmişdir. O, C.Moreno və L.Festingerin yanaşmalarından fərqli fikir irəli sürmüşdür. “T.Nyukoma qrup həmrəyliyi qrupun üzvləri üçün dəyərli olan cisim və hadisələrlə bağlı onların oxşar fikirlərinin olması və onların inkişaf etdirilməsi ilə bağlamışdır. Oxşar fikirlərin inkişafı, yəni razılığın əldə olunması sonralar fərdin fəaliyyət sahəsindəki (K.Levinin “sahə nəzəriyyəsi”ndən) gərginliyinin aradan götürülməsi kimi izah olunmuşdur. Mövcud gərginliyin götürülməsi isə mütəxəssislərin fikrincə, fərdin emosional reaksiyaları sayəsində baş verir. Buna görə də T.Nyukomanın fikirləri həmkarları tərəfindən qəbul olunmamışdır” [3, s. 11].

Qrup həmrəyliyi, birliyi öyrənilərkən bəzən qrup üzvlərinin əməkdaşlığı

anlayışı ilə qarışdırılır. Q.Andreyevanın fikrincə, bu anlayışlar bir-biri ilə sıx əlaqəli olsalar da, onlar fərqlidirlər. Q.Andreyeva hesab edir ki, qrup üzvlərinin əməkdaşlığı qrupun öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün zəruridir. Qrup həmrəyliyi isə qrup üzvlərinin təsadüfən deyil, ən yüksək səviyyədə seçildiyi, qarşılıqlı münasibətlərin öz xüsusiyyəti ilə fərqləndiyi və bu səbəbdən də qrupun məqsədləri, bu məqsədlərlə bağlı fəaliyyətlərin yüksək müvəffəqiyyətlə həyata keçirildiyi deməkdir. Nəhayət, qrupun aşağıda göstərilən məqsədləri ayırd edilir:

1. Qrupun operasional məqsədləri – kommunikasiya funksiyasını daşıyan optimal sistemin yaradılması.

2. Qrupun simvolik məqsədləri – hər bir qrup üzvünün fərdi fikir və məqsədlərinin qrup üçün keçərli, əsas olması.

“Qrup dinamikası” anlayışı elmdə müxtəlif mənalarda işlədilir. İlk növbədə, bu anlayış sosial psixologiyada K.Levin və onun davamçıları tərəfindən kiçik qrupun araşdırılmasının əsas istiqamətlərindən birini bildirir. İkinci mənada bu anlayış kiçik qrupu araşdırarkən istifadə olunan metodlar toplusunu nəzərdə tutur. O da qeyd olunmalıdır ki, bu metodlar toplusu məhz K.Levin məktəbi tərəfindən yaradılmışdır. Kiçik qrupun dinamikası proseslərinə qrupun formalaşması

yolları, qrupdaxili təzyiq, qrupda liderin seçilməsi məsələləri və s. daxildir. Qrupun kollektivə çevrilməsi məsələsi də qrup dinamikası proseslərinə aid edilir. Bu məsələlərin hər biri haqqında ayrılıqda müəyyən məlumatlar verilməlidir.

Tədqiqatın aktuallığı. Bütövlükdə təhsil müəssisəsini idarə etmək həmin müəssisənin daxilində baş verən mürəkkəb pedaqoji, təşkilati və metodik prosesləri, qarşılıqlı münasibətləri tənzimləməkdir. Bunun üçün, xüsusilə, rəhbərlik sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərdən geniş biliklər, mükəmməl peşə sərişətləri tələb olunur. Məqalədə bəhs edilən məsələlər bu baxımdan xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təcrübə göstərir ki, heç də hər bir rəhbər qarşısına belə məqsəd qoya bilmir, yaxud motivlər fərqli olur, ya da öz məqsədlərini səmərəli şəkildə reallaşdırmağı bacarmır. Burada insan qrupları ilə işin müasir xüsusiyyətləri haqqında elmi biliklər təqdim edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda istifadə edilən yanaşmalar qrupların idarə edilməsində səmərəli

praktik vasitələrdir. Bu vasitələrin köməyi ilə həm məktəb rəhbərlərinin, həm də pedaqoji kollektivin fəallaşdırılması, onlarda özünüidarəetmə mədəniyyətinin və məsuliyyətinin yaradılması yolları ümumiləşdirilir. Bu baxımdan, tədqiqatın metodikasından insan resursları ilə işləyənlər, monitoring aparənlər, pedaqoji kadrlar, tədqiqatçılar yararlına bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qarppoliqraf, 2003, 345 s.
2. Дойч М., Джерард Г. Психология влияния. М.: Питер, 2004, 212 с.
3. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Социальная психология малой группы. М.: ПРИОР, 2001, 174 с.
4. Фестингер Л. Введение в теорию диссонанса. СПб.: Ювента, 1999, 318 с.
5. Lewin K., Lippitt R., White R.K. Paterns of aggressive behaviour in exprementally created "social climates" // Journal of Social Psychology. 1939. №3, p. 271-299.

ПОНЯТИЕ КОНФОРМИЗМА И ГРУППОВОЙ ДИНАМИКИ В УПРАВЛЕНИИ ПЕРСОНАЛОМ

АБСТРАКТ

Нубар Ахмедова

Управление персоналом на предприятиях основывается на психологических особенностях группы и социальной группы. Эти функции включают взаимодействие, социальное содействие, групповое давление, групповую динамику и комфорт.

Автор здесь подчеркивает, что сотрудничество членов группы необходимо для того, чтобы группа выполняла свои функции. Групповая солидарность означает, что члены группы находятся на самом высоком уровне взаимоотношений. Поскольку каждая группа по-своему уникальна, цели группы и успех ее деятельности зависят от руководства. Автор обосновывает необходимость изучения управления деятельностью групп.

THE CONCEPT OF CONFORMISM AND GROUP DYNAMICS IN HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

ABSTRACT

Nubar Ahmadova

Personnel management in enterprises is based on the psychological characteristics of the group and social group. These functions include interaction, social assistance, group pressure, group dynamics and comfort.

The author here emphasizes the cooperation of group members as essential for the group to perform its functions. Group solidarity means that group members are at the highest level of mutual relations. Since each group is unique in its own way, the objectives of the group and the success of its activities depend on the management. The author justifies the need to examine the management of the activities of groups.

Məqalə ADU-nun psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 04 dekabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

**TƏLİM PROSESİNDƏ NƏZƏRİ TƏFƏKKÜRÜN
FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMİNƏ
MÜASİR YANAŞMALAR**

Pərvanə Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

Psixologiya kafedrasının baş müəllimi

E-mail: pervane_memmedova_1974@mail.ru

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəbli, nəzəri təfəkkür, psixi funksiya, psixi inkişaf, təlim fəaliyyəti, idrak fəallığı, öyrənmə, inkişafetdirici təlim.*

Ключевые слова: *младший школьник, теоретическое мышление, психическая функция, психическое развитие, учебная деятельность, познавательная деятельность, усвоение, развивающее обучение.*

Key words: *younger schoolchildren, theoretical thinking, mental function, mental development, training activity, cognitive activity, learning.*

Müxtəlif dövrlərdə təhsil sahəsində və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində bir sıra faydalı pedaqoji-psixoloji tədqiqatlar aparılmış, xeyli uğurlar əldə edilmişdir. Hal-hazırda pedaqoji prosesin müasir problemlərinin elmi əsaslarının işlənilməsi üçün fundamental tədqiqatların aparılması mühüm vəzifə olaraq qarşıda durur. Təhsil cəmiyyətin əsas atributlarından biridir. Təhsilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə dialektik vəhdəddir. Xüsusilə vurğulaya bilərik ki, yeniləşən cəmiyyət yeniləşən təhsil tələb edir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi, təlim fəaliyyətinin subyekti kimi inkişaf etdirilməsi hal-hazırda təhsilin əhəmiyyətli problemlərindən biridir.

Bu onunla əlaqədardır ki, müasir dövrdə işdə müstəqil və təşəbbüskar olan, həm təlim, həm də əmək kollektivinə tez uyğunlaşan insanlara tələbat durmadan artır.

Kiçik məktəb yaş dövründə uşaq şəxsiyyəti təşəkkül tapır. Bu dövrdə formalaşan bütün psixi funksiyalar uşağın inkişafı üçün bazis olaraq, bütün sonrakı illərdə əsas xüsusiyyətlərini saxlayaraq, onun sonrakı inkişafına əsaslı təsir göstərir. Belə psixi funksiyalardan biri şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən əqli inkişafıdır. Ona görə də müasir dövrdə məktəbin qarşısında duran vəzifə təkcə şagirdlərə müxtəlif fənlər üzrə biliklər vermək

deyil. Həm də təlim prosesində elə şərait yaradılmalıdır ki, şagirdlərin əqli inkişafı təmin edilsin.

Uşaqların əqli imkanları fərqlidir. Ancaq məktəbdə şagirdlərə verilən tələblər heç də həmişə bu imkanları nəzərə almır, bunun nəticəsində təlim fəaliyyətini mənimsəmə və icrasında çətinliklər yaranır. Bu da, öz növbəsində, şagird şəxsiyyətinin inkişafının bütün sahələrində, yəni emosional, tələbat-motivasiya, iradi və xarakter istiqamətlərində öz izini qoyur. Bilik mənimsəmə, ilk növbədə, təfəkkür prosesinin köməyi ilə həyata keçirilir. Şagirdlərin məntiqi, nəzəri təfəkkürünün səviyyəsi onlara təlim prosesində əsas qanun və əlaqələri anlamağa yardım edir, fənlər üzrə qazanılmış bilikləri sistemləşdirməyə və konkret faktları mənimsəməyə şərait yaradır, həmçinin digər fənlər üzrə mənimsənilən biliklərlə praktika arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağa kömək edir. Həyat fəaliyyəti prosesində uşaq bütün bilikləri təfəkkürün sayəsində qazanır. Kiçik məktəbli şəxsiyyətinin, həmçinin təfəkkürünün psixoloji qanunauyğunluqlarının inkişafının reallaşdırılması təlimdə müxtəlif yanaşmalara istiqamətlənir.

Müasir psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda bu problemin həllinə yönəlmiş müəyyən elmi potensial toplanmışdır. Təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı problemi aşağıdakı istiqamətlərdə öyrənilmişdir: problemlə

təlim (M.İ.Maxmutov, A.M.Matyuşkin, T.B.Kudryavtsev, İ.Y.Lerner və b.); inkişafetdirici təlim (V.V.Davıdov, D.B.Elkonin, L.B.Zankov və b.); təlimdə fərdi yanaşma (M.A.Danilov, B.P.Yesipov, M.N.Skatkin, İ.T.Oqorodnikova, M.İ.Maxmutov, B.İ.Qladkix, M.D.Sonin, N.E.Unt, Y.S.Rabunski, N.B.Promotorov və b.); əqli işlərin mərhələlər üzrə formalaşdırılması (P.Y.Qalperin, N.F.Talızina); fərdi-bələbləşmə təlimi (V.C.Muxina, A.A.Yarulov, V.C.Merlin, E.A.Klimov, Y.A.Samarin və b.); psixi inkişafı təlim-tərbiyə ilə əlaqələndirən nəzəriyyə (P.P.Blonski, L.S.Vıqotski, P.Y.Qalperin, A.V.Zaporojets, Q.S.Koctyuk, A.N.Leontyev, N.A.Mençinskaya, S.L.Rubinşteyn, D.B.Elkonin və b.). Hal-hazırda təlimin müxtəlif texnologiyaları mövcuddur və hər biri qarşısında duran pedaqoji vəzifəni həll etməyə çalışır.

Təhsil sistemində aparılan islahatlar zamanı ibtidai siniflərə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki məhz təlimin bu mərhələsində şagirdin zehni potensialı üzə çıxır, idrak maraqları təlim aktivliyi inkişaf edir (L.V.Zankov, V.A.Krutetski, D.B.Elkonin və b.)

Kiçik məktəb yaş dövrü şəxsiyyətin inkişafı üçün dərin potensial imkanlara malikdir. L.İ.Bojoviç, A.A.Lyubinskaya, L.M.Fridman və b. qeyd edirlər ki, münbit sosial-psixoloji iqlimin yaradılması uşağa ilkin məktəb

tələbatlarını tez mənimsəməyə və təlim prosesinə fəal qoşulmağa imkan verir. N.F.Talızina, N.A.Mençinskaya, M.İ.Maxmutov və b. göstərilər ki, uşağın həmyaşd kollektivində müvəf-fəqiyyətsizliyinin əsas səbəblərindən biri öyrənmə bacarığının olmaması ilə bağlıdır. Şagirdə müstəqil öyrənməyi öyrətmək, daha doğrusu, onu təhsilin subyektinə çevirmək ancaq o halda mümkündür ki, ibtidai siniflərdə müstəqil nəzəri idrak qabiliyyəti inkişaf etdirilsin.

Təlim prosesinin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə şagirdin idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin, ilk növbədə, təfəkkürünün formalaşma dərəcəsi ilə təyin edilir. Şagirdlərin idrak sferasının inkişafında ənənəvi məktəbin imkanları K.Y.Andreyeva, N.B.Kuvarina, M.K.Murtuzaliyeva və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. Pedaqoqlar və psixoloqlar hesab edirlər ki, təlim-tərbiyə prosesinin nəticəliliyini idrak fəallığının, idrak marağının inkişafına qadir olan şəraitin yaradılması hesabına artırmaq olar (Y.İ.Berinq, E.Q.Kaydaş, Q.A.Saxeysvili). Həmçinin təlim məsələlərinin həlli gedişində zehni bacarıqların formalaşdırılması yolu ilə bu problemi həll etmək olar (İ.A.Mişerova, L.A.Nemçikova). Fərdi-diferensial yanaşmadan istifadə (N.A.Zavalko, L.M.Zaxarova, L.A.Yatskeviç), problemlə axtarış fəaliyyətinin tətbiqi (V.P.Barabaş, İ.Q.Pçelintseva),

təlim işlərinin müxtəlif formalarının birləşdirilməsi (T.M.Nikolayeva), öyrənmədə şagirdlərin müstəqil inkişafı hesabına da yüksək nəticə əldə etmək olar.

L.S.Vıqotskinin mədəni-tarixi nəzəriyyəsinə və A.N.Leontyevin fəaliyyət nəzəriyyəsinə əsaslanan D.B.Elkonin-V.V.Davıdovun inkişafetdirici təlim praktikası sübut etdi ki, təlim fəaliyyəti kiçikyaşlı məktəblilərin əqli və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı üçün geniş imkanlara malikdir. Kiçikyaşlı məktəblilər tərəfindən təlim məsələlərinin həlli zamanı zehni axtarış situasiyasının yaradılması, əşyavi hərəkətlərin mənimsənilməsi təlim fəaliyyətinin əsas komponentlərinin fəal inkişafına imkan yaradır. Bunların sırasında Q.V.Repkina və Y.V.Zaika təlim-idrak maraqlarını, məqsədgörməni, təlim işlərini, özünənəzarəti, özünüqiymətləndirməni ayırırlar. Pedaqoji tərzlər və təlim komponentlərinin xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması K.Y.Andreyeva, N.A.Baxolskaya, A.B.Vorontsov, V.T.Doroxina, L.K.Zolotoy, Y.İ.Maşbits, T.A.Matis, Q.P.Maksimova və D.B.Elkoninin tədqiqatlarında əks olunmuşdur. L.İ.Bojoviç, Y.P.Şerbakova və başqaları vurğulayırlar ki, çətin iradi işlər qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa, o cümlədən təlim məsələlərinin həllinə nail olmağa təsir edir. Təlimin məzmununun seçilməsində xüsusi prinsiplərin tətbiqi

olunması, təlim materialının xüsusi məntiqinin kəmiyyəti uşaqların ana dili dərslərində nəzəri anlayışlar sistemini mənimsəməsinə əsaslı təsir edir (P.S.Jedek, V.V.Repkina, L.İ.Timçenko). Kiçik məktəblinin subyektivliyi məsələsi L.S.Rubinşteyn, A.N.Leontyev, D.B.Elkonin tərəfindən qaldırılmışdır, son dövrlərdə isə A.V.Bruşlinski, V.V.Repkin, N.V.Repkina və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır.

İbtidai siniflərdə düzgün təşkil olunmuş təlim fəaliyyəti, nəzəri anlayışlar sisteminin mənimsənilməsi və bir sıra digər çox vacib şərtlər nəzəri tərəkürün inkişafını təmin edir. Nəzəri tərəkür insandan yalnız məzmunə deyil, “ideal məhsulların” qurulmasının formasına bələdləşməyi tələb edir (D.B.Boqoyavlenskaya, V.V.Davıdov, A.Z.Zak, S.E.Kovalyov, L.K.Maksimov, M.A.Xolodnaya və b.). R.A.Ataxanov, V.V.Beliç, X.J.Taneyev, L.S.Yakupoviç və b. empirik və nəzəri tərəkürün qanunauyğunluqlarını tədqiq etmişlər. A.B.Vorotsov, V.A.Qurujapov, O.S.Ostroverx, D.B.Elkonin və başqaları ibtidai siniflərdə hər bir şagirdin təhsilinin fərdi hərəkət trayektoriyasının qurulmasının, psixoloji-pedaqoji diaqnostikasının, ümumi inkişafın, o cümlədən nəzəri tərəkürün inkişafının sistematik öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyətini göstərmişdirlər.

Bu problemin həllinə yönəlmiş mövcud yanaşmaların təlim prosesinə

tətbiqi kiçik məktəblinin motivasiya sferasında yaranan nöqsanların aradan qaldırılmasına kömək edir. N.A.Zavalonun tədqiqatlarında göstərilədiyi kimi, məktəbhazırlıq dövründə əgər uşaqların 64%-i məktəbə getmək istəyirdilərsə, birinci sinfin sonunda bu göstərici 46%-ə düşür, ibtidai sinfin sonlarında isə şagirdlərin 21%-də təlimə dərin maraq saxlanılmış olur. Alimlərin fikrincə, təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri tərəkürün inkişaf etdirilməsi uşaq şəxsiyyətinin tərəkürü üçün əsas stimullardan biridir. Müəllimlə şagird arasında subyekt-subyekt münasibətinin olması təhlil, refleksiya, modelləşdirmə və planlaşdırma işlərinin müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə imkan verir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, həmçinin uşaqların müstəqil şəkildə müxtəlif informasiya vasitələrindən əldə etdikləri məlumatlar kiçikyaşlı məktəblilərdə mücərrəd düşünmək tələbatı yaradır. Yəni şagirdlər əşyalar və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri araşdırmalı, səbəb-nəticə münasibətlərini müəyyən etməli, mahiyyətini şərh etməlidirlər. Bir çox psixoloqlar kiçikyaşlı məktəblilərin əqli imkanları problemini araşdırmışlar. Nəticədə məlum olmuşdur ki, şagirdlərin əqli imkanları əvvəllər fərz edildiyindən daha genişdir. Pedaqoji psixologiyanın qarşısında duran aktual problemlərdən

biri şagirdlərin potensial əqli imkanlarını aşkar etmək və inkişaf etdirməkdir. Münasib şərait yaradılsa, yəni xüsusi metodikalarla təşkil olunmuş təlim şəraitində kiçik məktəbli mücərrəd nəzəri materialı mənimsəyə bilər. Hal-hazırda istifadə olunan tədris proqramları və dərslilər şagirdlərin əqli imkanları nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. Mövcud təlim metodikaları şagirdlərə dərinləşdirilmiş nəzəri məlumatlar verir, başqa sözlə desək, mücərrəd nəzəri təfəkkürün inkişafına təkan verir.

Mövcud pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatların nəzəri təhlili və ibtidai siniflərin təlim praktikasının öyrənilməsi bir sıra təzadların olduğunu aşkar edir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün inkişafı tələbatı ilə onun inkişafını təmin edən didaktik və metodik şəraitin təmin olunması mexanizminin seçilməsinin kafi olmaması ziddiyyət təşkil edir. Konkret fənlər üzrə nəzəri anlayışlar sistemi şəklində qurulmuş təlimin məzmunu ilə onun mənimsənilməsi texnologiyasının tam olmaması ziddiyyət yaradır. Uşağın oyun fəaliyyətində qazandığı subyektiv təcrübəsinin təlim fəaliyyətində təzahürünün vacibliyi arasında da ziddiyyət mövcuddur.

Elkonin-Davidov sisteminə əsaslanan müasir təhsil təcrübəsi göstərir ki, konkret fənlər üzrə şagirdlərin nəzəri təfəkkürünün inkişaf səviyyəsinin diaqnostikasına ehtiyac duyulur.

Xüsusilə, təlim prosesinin ekspertizası əsnasında şagirdlərin məsələ həlli zamanı nəzəri düşünmə bacarığının yoxlanılması vacibdir. Şagirdlər konkret dərs materialını, hətta ayrı-ayrı mövzuları mənimsəyərkən belə nəzəri düşünmə bacarığının səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlə xüsusi diaqnostik metodikalara ehtiyac duyulur. Təlimin uşaq təfəkkürünün inkişafına inteqral təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuş psixoloji tədqiqatlar nəticəsində nəzəri təfəkkürün diaqnostikası istiqamətində böyük təcrübə qazanılmışdır. Xüsusən, nəzəri təfəkkürün analiz, refleksiya və planlaşdırma kimi komponentlərinin diaqnostikası istiqamətində xeyli iş aparılmışdır. Y.A.Ponomaryov, V.N.Puşkin, A.Z.Zak, V.X.Maqqayev, A.M.Medvedyev, P.Q.Nejnov və başqalarının tədqiqatları məhz bu istiqamətdə aparılmışdır. V.V.Rubsov, N.İ.Polivanova və İ.V.Rivina nəzəri təfəkkürün komponenti kimi sistemliliyin öyrənilməsi istiqamətində xeyli iş görmüşlər. Q.Q.Mikulina və O.V.Savelyeva nəzəri təfəkkürün komponenti kimi əşyavilik, sistemlilik və ümumiləşdirmənin diaqnostikası üzrə geniş tədqiqatlar aparmışlar.

Diaqnostik metodların əsasında klassik “anlamaya əsaslanan məsələ” və konkret tədris fənlərinin məzmununa xas olmayan məsələ tipləri dayanır. Bununla yanaşı, mövcud metodların

şagirdlərin nəzəri təfəkkürünün diaqnostikasına birbaşa köçürülməsi təlimin məzmunu ilə əlaqənin olmasına görə çətinlik yaradır.

Son dövrlərdə ibtidai siniflərdə təlimin müxtəlif variantları araşdırılır və reallaşdırılır. Bəzi hallarda alternativ təlim standart ibtidai təhsildən təlim programının məzmununa görə fərqlənir. D.B.Elkonin – V.V.Davıdovun inkişafetdirici təlim sistemi üzrə müəlif məktəbləri bu istiqamətə əsaslanır. Digər hallarda isə adi ibtidai məktəblərdən təlim şəraitinə görə fərqlənir. Məsələn, siniflərin az sayda şagirdlərdən təşkil olunması, təlimlə oyunun növbələşdirilməsinin xüsusi rejimi və s. L.V.Zankovun inkişafetdirici təlim sistemi bu istiqamətə əsaslanır.

İbtidai təlimin müxtəlif formaları şagirdlərin əqli inkişafına daimi nəzarətin təmin olunmasını tələb edir. Bu cür nəzarət kiçik məktəb yaşı dövründə təfəkkürün inkişafının mahiyyəti və özünəməxsusluğu barədə psixoloji təsəvvürlərin təyin olunmasına əsaslanmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. B., 1967.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B., 1999.
3. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, 1973.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968. 464 с.
5. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва, 1996. 542 с.
6. Занков Л.В. Развитие учащихся в процессе обучения. М., 1963.
7. Люблинская А.А. Учителю о психологии младшего школьника. М., 1977. 224 с.
8. Немов Р.С. Психология. В 3 кн. М., 2000. Кн. 1: Общие основы психологии. 688 с.
9. Программы развивающего обучения (Система Д.Б.Эльконина-В.В.Давыдова) 1-5 класс “Русский язык. Мфтематика”. Изд-во 2-е. Томск, 1995. 96 с.
10. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. М.: Изд-во АН СССР. 1958. С.43
11. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. М.: Знание. 1983. 96 с.
12. Эльконин Д.Б. Интеллектуальные возможности младших школьников и содержание обучения. //Возрастные возможности усвоения знаний: младшие классы школы. /Под ред. Д.Б.Эльконина, В.В.Давыдова. М.: Просвещение. 1966-С.50

**СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ
ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ**

АБСТРАКТ

Парвана Мамедова

Развитие учащегося как личности, как субъекта деятельности является значимой проблемой в образовании. Все свои знания в процессе жизнедеятельности ребенок получает благодаря мышлению. На реализацию психологических закономерностей развития личности и мышления младшего школьника, направлены различные подходы в обучении. Вопросы развития мышления учащихся в образовательном процессе отражены в работах по изучению: проблемного обучения, развивающего обучения, поэтапного формирования подхода в обучении, индивидуально-ориентированного обучения и т.д.

Особое внимание в реформировании системы образования уделяется начальной школе. Младший школьный возраст обладает глубокими потенциальными возможностями для развития личности. Активное развитие теоретического мышления младших школьников в ходе освоения учебной деятельности является одним из основных стимулов совершенствования личности ребенка.

**MODERN VIEWS TO THE PROBLEM OF FORMING
THEORETICAL THINKING IN TRAINING PROCESS**

ABSTRACT

Parvana Mammadova

Development of students as personality, learning activities as a trait is one of the major problems of education. In the living process student gain all the knowledge for the way of thinking. Development of personality and thinking of student causes different views. In the learning process the problem of the development of students thinking is taught as belong:

problemic learning; developing learning; personal views in learning; forming in stages of mind works; guide learning.

During the reforms carried out in the education system special attention is paid to primary classes. Primary school age has a deep potential for the development of personality. The development of theoretical thinking in junior schoolchildren in the learning process in one of the main stimuli for the formation of children's personality.

Məqalə GDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 30 noyabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

**OBSESSİV-KOMPULSİV POZUNTUNUN
(SARIŞAN HALLAR POZUNTUSUNUN) KLİNİK-
PSIXOLOJİ TƏHLİLİ VƏ ARADAN QALDIRILMASINDA
KOQNİTİV-BİHEVİORAL TERAPİYANIN YOLU**

Kamilə Kazımova

BDU-nun psixologiya

kafedrasının baş müəllimi

Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148

Yamən Vəliyeva

BDU-nun psixologiya kafedrası dosent əvəzi

Zahid Xəlilov küçəsi - 23. indeks: AZ 1148

Açar sözlər: *Obsessiv-kompulsiv pozuntu, nevroz, kompulsiya, sindrom, düşüncə, simmetriya, epizodik, adekvat, dezadaptasiya*

Ключевые слова: *Обсессивно-компульсивное расстройство, неvroz, принуждение, синдром, наследственность, мышление, симметрия, эпизодические, адекватные, дезадаптация*

Key words: *Obsessive-compulsive disorder, neurosis, compulsion, syndrome, thinking, symmetry, episodic, adequate, disadaptation*

Obsessiv-kompulsiv pozuntu (lat. *obsessio*-mühasirə edilmiş, örtülmüş, arzu olunmaz fikirlər və lat. *compello* - məcburi, lat. *compulsio*-zorlama) - sarışan fikirlərin və ya sarışan hərəkətlərin, kompulsiya daha çox onların hər ikisinin mövcudluğuna və dezadaptasiyaya gətirib çıxaran psixi pozuntudur. Nevrozun bu forması insanda təşviş yaradan sarışan fikirlərin (obsessiyalar) meydana çıxması və həmin fikirlərin, öz növbəsində, müəyyən

sarışan hərəkətləri (kompulsiyalar) təkrarlamağa vadar etməsi ilə xarakterizə olunur [5].

Xroniki, mütərəqqi və epizodik xarakterli ola bilər. OKP olduğu zaman xəstə qeyri-ixtiyari obsessiv, narahat və qorxulu düşüncələrə malik olur (bunlar obsessiya adlanır). OKP-nin dilimizdə tam qarşılığı “aludəçilik” pozğunluğu olan, yəni OKP asılılıq xəstəliyi təşviş (anxiety) sindromlu, daima bir tədirginlik, şübhə və narahatlıq hallarının təsadüf olunduğu bir xəstəlikdir.

Obsessiyalar – insanı tərək etməyən arzuolunmaz fikirlər, meyillər və obrazlardır. Kompulsiyalar – obsessiv düşüncələri müvəqqəti olaraq aradan qaldırmaq və narahatlığı azaltmaq üçün kömək edən hərəkətlərdir. Vəziyyətin ağırlaşması, daha çox kompulsiyaların olması xroniki və ya epizodik formada olur. Vaxt keçdikcə tibbi və psixoloji müdaxilə olmazsa, xəstəlik daha da ağırlaşır. Xəstə qorxularını adekvat qiymətləndirmək qabiliyyətini itirir. Ciddi irəliləmiş hallarda dərmanların istifadəsi ilə xəstəxanaya yerləşdirmək nəzərdə tutulur. Obsessiyalar özündə aşağıdakı xüsusiyyətləri birləşdirir:

“Obsessiya” – “aludəçilik”, insanın səhv düşüncələrinin olduğunu bilməsinə baxmayaraq ağılına gəlməsinə mane ola bilmədiyi fikir, niyyət və ya obrazlar olması, bunların yaratdığı çətinlikdən xilas olmaq üçün kompulsiv – davranışların və ya fikirlərin olmasıdır.

Obsessiv-kompulsiv pozuntu olan insanların düşüncələri, ümumiyyətlə, ağıllı və funksional xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Bu məhrumluq isə qarışıq hisslərə, davranışlara və fizioloji reaksiyalara gətirib çıxarır. Bu düşüncələr şəxsin iradəsindən asılı olmadan beyninə daxil olur və həmin şəxs bunun boş və mənasız olduğunu fərqiindədir. Hətta düşüncələri və ya davranışları həddindən artıq olduqda düşüncələrinə və davranışlarına nəzarət edə bilmir. Bu düşüncələrə və davranışlara

gündə ən azı bir neçə saat vaxt sərf edirlər. Düşüncələrini yerinə yetirərkən zövq almır, ancaq düşüncələrə səbəb olan narahatlıqdan qısa müddətdə sanki azad ola bilirlər.

Bu narahatlıq XBT-10-a (Xəstəliklərin və sağlamlıqla bağlı problemlərin beynəlxalq statistik təsnifatı - Onuncu baxışa) əsasən klinik protokolda “F42 Obsessiv-kompulsiv (sarışan-məcburi) pozğunluqlar” adlanır. Belə vəziyyətin əsas xüsusiyyəti təkrar sarışan fikirlərin və ya məcburi hərəkətlərin olmasıdır. Sarışan fikirlər stereotip şəkildə xəstənin təkrar-təkrar ağılına gələn ideyalardan, obrazlardan və ya arzulardan ibarətdir. Onlar, demək olar ki, həmişə kədərləndiricidirlər və pasiyent, adətən, səmərəsiz onlara müqavimət göstərməyə çalışır. Bununla belə xəstə bu fikirləri nə qədər qeyri-iradi və pis olsalar belə, özünükü sayır.

O, davamlı və uğursuz olaraq, düşüncələrə bərabər müdaxilə və zərif hərəkətlər vasitəsilə yaranan narahatlığı aradan qaldırmağa çalışır (kompulsiya). Bəzən ayrı-ayrılıqda obsessiv (daha çox təkrarlanan fikirlər-F42.0) və ayrı-ayrılıqda kompulsiv (daha çox təkrarlanan hərəkətlər F42.1) pozuntulara ayrılır. Obsessiv-kompulsiv pozuntunu müəyyən etmək üçün Yell Braun şkalasından istifadə edilir [1].

Alimlər hələ də psixi xəstəliyin yaranmasına səbəb olan bir çox amillər olduğunu qeyd edirlər. Onlardan bəzi

nəzəriyyələrə diqqət yetirək. Bioloji amillər arasında OKP səbəbləri aşağıdakılardır:

- metabolik pozuntular;
- xəsarət və baş yaralanmaları;
- irsi meyillik və yoluxucu xəstəliklərin ağırlaşması;
- vegetativ sinir sistemi səviyyəsindəki pozuntular.

Digər qrup alimlər isə pozuntuların sosial-ictimai səbəblərini qeyd edirlər. Bunlardan tez-tez rast gəlinən: ailədə ciddi dini tərbiyənin olması, iş prosesində yaranan çətin münasibətlər, daim təkrarlanan stres, panik atak və s. halların olmasıdır.

Bu xəstəliyə aid diaqnoz şəxsi təcrübə və cəmiyyət tərəfindən də qoyula bilər. Bu pozuntunun nəticələrinə diqqət çəkən bir nümunəni cinayət xəbərlərinə baxmağı aid edə bilərik. Yaranan qorxuları insan əksini inandıran hərəkətlərlə aradan qaldırmağa çalışır. O, bir neçə dəfə qapalı avtomobili yenidən yoxlaya bilər və bankdakı hesabları yenidən hesablaya bilər.

OKP-nin inkişaf etməsində risk amilləri arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- irsiyyətdə OKP-nun və tik pozuntunun olması (tiklər ani olaraq istəməyərəkdən baş verib, təkrarlanan refleks hərəkətlərindən ibarət olub və eyni zamanda əzələ sıxılması ilə müşahidə olunan psixoloji narahatlıqdır);

- qeyri-kafi həyat şəraiti;
- cinsi, dini və gigiyena sahəsində uyğunlaşa bilməyən mövqenin formalaşması ilə əlaqədar yaranan mədəni-sosial amillər;
- neqativ emosionallıq;
- inkişaf prosesinə davranışın təsiri, uşaqlıqda baş verən fiziki və cinsi zorakılıq;
- infeksiyadan sonra yaranmış autoimmun sindrom (bəzi hallarda uşaqlarda streptokok infeksiyasından sonra OKP və ya OKP simptomlarının inkişafı);
- uşaqlıq dövründə sui-istifadə (fiziki və ya cinsi);

Nələri obsessiya hesab etmək olar? Obsessiyalar özünü 3 şəkildə biruzə verir:

- Zehninizdən keçən kəlmələr, şübhələr, məsələn:
- “ya...isə?”, “... elədim?”, “... idi?”.

Zehni görüntülər, zehninizdə anıdan canlanan bir rəsm kimi.

Niyyətlər, ya da bir hadisəni həyata keçirmək üçün ani şiddətli arzu.

OKP-yə aid örnəkləri oxuduğumuzda aqlımızda “təmiz, tərtibli və səliqəli olmağın; güvənlik məqsədilə qapıları, pəncərələri yoxlamağın nə zərəri var? Bunlar xəstəlik mi sayılmalıdır?” şəklində düşüncələr keçə bilər. Əlbəttə bu, davranışları günlük həyatımızda edirik və xəstəlik olaraq sayılmamalıdır. Ancaq tibbi baxımdan

bu şəkildə düşüncə və davranışların xəstəlik sayıla bilməsi üçün gündəlik işlərimizə təsir edəcək, məhdudlaşdıracaq qədər şiddətli və sıx olması lazımdır.

Məsələn, bir evdar xanımın təmiz və səliqəli olmağı təbii olaraq xəstəlik sayılmaz, amma, demək olar ki, hər gün, günün hər saatında təmizlik edir, hər gün paltar yuyur və bu davranışlar səbəbiylə uşaqlarını sağlam bir şəkildə yetişdirmək üçün kifayət qədər vaxt ayıra bilmirsə, xəstəlik olaraq qiymətləndirilməlidir. Bir nəfərin evinin pəncərələrinin qapalı, qapılarının kilidli olduğunu güvənlik üçün yoxlamağı normal haldır. Lakin evindən dəfələrlə çıxaraq, ya da yoldan geriyə dönərək pəncərə və qapıları yoxlamağı qətiyyən diqqət edilməsi vacib olan bir məsələdir.

Obsessiyalar bir anda zehninizə “dəvətsiz” olaraq girirlər və onlar istənməyən, uyğunsuz və əzabvericidirlər. Obsessiyalar bir dəfə ağla gəldiyində bütün diqqətinizi ələ keçirir və bu zaman başqa bir şeyi düşünmək çox çətindir. Diqqətinizi obsessiyadan uzaqlaşdırsanız belə, rahatlaşmaq sadəcə bir anlıq mümkün olur. Çünki həmin obsessiya yenidən geri qayıdır. Obsessiyalar əxlaqi dəyərlərinizə, ideallarınıza və hədəflərinizə uyğun olmayan fikirləri əmələ gətirir.

Obsessiyalar istənməyən, xoş qarşılanmayan, şəxsin nəzarətindən kənar təkrar olunan və xoş olmayan

mövzular haqqında düşüncələrdir. Şəxsin obsessiyalı düşünmə halı həddindən artıq çox olduqda (yəni obsessiya haqqında düşünməklə gün ərzində 1 saatdan çox vaxt sərf edirsə) və ya neytrallaşdırma cəhdləri bir gün içində bir saatdan çox davam edərsə, bu şəxsdə obsessiv-kompulsiv pozuntu (OKP) olduğunu düşünmək olar.

OKP-nin inkişafına və ya xəstəliyin şiddətlənməsinə səbəb olacaq bəzi amillər aşağıdakılardır:

Ailənin tarixi: Birinci dərəcəli qohumlarda (ata-ana, bacı-qardaş, övlad) olan obsessiv-kompulsiv pozuntu bu xəstəliyin inkişaf riskini artırır.

Stresli həyat hadisələri: Travmatik və stresli həyat hadisələrinin OKP-yə səbəb ola biləcəyi məlumdur.

Başqa psixoloji problemlər: OKP-nin təşviş pozuntusu, depressiya, maddə bağılılığı, ya da tik pozuntuları kimi fərqli psixoloji problemlərlə əlaqədar ola biləcəyi düşünülür.

Obsessiyalar dörd əsas formada gerçəkləşir:

Obsessiv düşüncə (inadçı bir şəkildə zehni məşğul edən, insanı narahat edən düşüncələr)

Obsessiv görünüş (insanı narahat edən görüntü, ya da canlı varlıqlar)

Obsessiv təhrik – kompulsiv davranışlar (insanı istənilməyən davranışa məcbur edən hərəkətlər)

Müvəqqəti rahatlıq – kompulsiv davranışlar narahatlıqları müvəqqəti

olaraq aradan qaldırır, amma obsessiya və narahatlıq tezliklə qaydır, bu da dövrü olaraq yenidən başlamağa səbəb olur.

Belə hallarda bu insanlar (məktəbdə) cəmiyyət içində xəstəliklərini gizləyə bilirlər. Şiddət artdıqca xəstəlik insanların günlük yaşamında çətinlik törətməyə başladığı üçün asılılıqları istiqamətində həyatlarına davam edirlər və beləcə cəmiyyət içində olmaqdan çətinlik çəkirlər.

OKP daha çox erkən yaşlarda, 7-12 yaş arasında başlayır. Əslində, OKP-li yetkinlərin çoxunun simptomları elə uşaq yaşlarında özünü göstərmiş olur.

OKP oğlan uşaqlarında qız uşaqlarına nisbətən daha geniş olaraq görülür, ancaq yetkin insanlardan qadınlarda OKP-yə daha çox rast gəlinir.

OKP-yə uşaqların və yetkinlərin 2-3%-də rast gəlinir.

Başqalarından işlərinin yaxşı olacağına və ya rituallarının “doğru” olaraq tamamlandığına dair təsdiq almaq OKP-li uşaqlarda və gənclərdə geniş yayılıb. Bunun nəticəsində, valideynlərdən, digər yaxınlardan da ritualları etməyi tələb edə bilirlər.

Hər bir şəxsə məxsus obsessiyalar müxtəlifdir, lakin onların çoxu eyni başlıq altında toplana bilər. Rasmussen və Eisen OKP diaqnozu qoyulan 1000-dən çox şəxsə obsessiyaları araşdırmışdılar. Onlar çirklənmə ilə bağlı narahatçılıqlar və hərəkətlər, ya da

qərar qəbuletmə ilə bağlı şübhələri ən çox rast gəlinən obsessiyalar olduğunu qeyd etmişdilər. Halbuki, iştirakçıların 31%-i zərərvermə, nifrət obsessiyalarını, 24%-i cinsi obsessiyaları və 10%-i dini obsessiyaları bildirmişdilər. Digər obsessiya tipləri isə simmetriya, ya da qüsursuzluq ehtiyacını ehtiva edən obsessiyalar və sağlamlıq ilə bağlı olan obsessiyalardır.

OKP-li şəxslərdə ən çox rast gəlinən narahatçılıqlardan biri obsessiyalı düşüncələrin gerçəkləşməsidir. Onlar düşüncələrinin həyata keçməsindən qorxurlar. Əgər hərəkətə keçmiş olsaydılar, həbsxanalar düşüncələrinə təslim olmuş, OKP-dən əziyyət çəkən insanlarla dolu olardı. Bu bir reallıqdır ki, çox az sayda OKP-li şəxs qanunlara qarşı çıxmış, ya da obsessiyaların gerçəkləşdirmişlər. Klinik təcrübələrə dayanaraq OKP-li şəxslərin daha az cinayət törətdiklərinə inanırıq.

Şiddət, ya da təcavüzkar bir davranışı gerçəkləşdirmək, bu davranışlarla bağlı düşüncələrə sahib olmaq qədər asan deyil. OKP-si olan şəxslərlə aparılan təcrübələr göstərir ki, onların beyni davamlı olaraq başqalarına zərər vermək yollarını tapmaqla deyil, əksinə, zehinləri davamlı olaraq başqalarının güvənliyi, sağlamlığı və xoşbəxtliyini qorumaqla məşğuldur. Buna görə də obsessiyanın nəzərdə tutduğu şəkildə davranmaq, asanlıqla dəyişməyən şəxsiyyət xüsusiyyəti-

lərinin, əxlaqi dəyərlərin və ideal standartların çeynənilib keçilməsini tələb edir ki, bu da öz-özlüyündə olacaq bir şey deyil.

Şüurlu olaraq düşüncələrin basdırılması və nəzarətmə səylərinin təsirləri haqqında çoxlu araşdırmalar var. Bu OKP-si olan insanlar və hər hansı bir psixoloji problemi olmayan insanlar üzərində də aparılmışdır. Bu araşdırmaların bəzilərinin sonunda belə bir nəticə əldə olunmuşdur ki, insanlar bir düşüncəni qısa vaxt ərzində basdırmağa (gizlətməyə) müvəffəq olsalar da, həmin düşüncəni basdırmaq üçün göstərdikləri səylər bitdikdən sonra, həmin düşüncə daha qüvvətli bir şəkildə geri qaydır.

Digər araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, düşüncənin yenidən beyində canlanmasında artıma səbəb olur. Düşüncənin basdırılması ilə həmin düşüncənin yenidən meydana çıxma tezliyi psixoloqlar arasında mübahisə yaratsa da, onlarca aparılan araşdırmalar nəticəsində bir şey ortaya çıxmışdır – bir neçə dəqiqə belə olsa istənməyən bir düşüncənin, görüntünün və ya da hissini tamamilə basdırılması mümkün deyil. Ona görə də belə insanlara bu vəziyyətdən çıxmaları üçün terapiya metodlarından istifadə edilməlidir.

Məlumdur ki, obsessiv-kompulsiv (sarışan hallar pozuntusu) pozuntunun aradan qaldırılması üçün bir çox terapiya metodlarından istifadə edilir.

Onlardan ən effektiv və uğurlu metodlardan biri də koqnitiv-bihevioral terapiyadır. Koqnitiv davranış terapiyasının obsessiya və çətinliklər üçün başlıca komponenti “reaksiya verməyin qarşısını alan üzləşmə” olaraq bilinir. Bu üsul bir yandan çətinlikləri, neytrallaşdırmaları, yayınmağı, düşüncəyə nəzarət, strategiyaların qarşısını alarkən bir yandan da obsessiyaya məruz qalmaq (obsessiya ilə üzləşməyi) ehtiva edir. Bu da müalicənin ən güclü təsiridir.

Belə ki, biz bəzi şeylərlə əlaqəli hissələrimizi dəyişdirməməyimizə baxmayaraq, onlarla əlaqəli düşüncələrimizi dəyişə bilər və müvazinətli bir perspektiv inkişaf etdirə bilərik.

KDT obsessiyalı düşüncənin sizə nə məna (düşüncə ilə əlaqəli elmi dəyərləndirmənizə/inancınıza) verəcəyinə və sizin o düşüncəyə olan davranış reaksiyanıza (yayınma davranışınıza, çətinliklərinizə, neytrallaşdırıcı hərəkətlərinizə, ya da düşüncəyə nəzarət yöntəmlərinizə) yönəlidir. İncəninizi düşündüyünüz mənaya gəlməyəcəyini qavramağa başladığınızda, obsessiyanıza hissi reaksiyanız da eynən çətinlik, neytrallaşdırma, yayınma və ya düşüncə nəzarəti təməli ehtiyacınız kimi daha az sıx hala gəlir.

Obsessiyanızı təcrübə edərkən özünüzü bir şəkildə pis hiss edərsiniz və arxasından çətinlikləriniz, neytrallaşdırma səyləriniz, ya da qarşılaş-

dığınız vəziyyətlərin sizi pis hiss etdirəcək tərəflərindən yayınma söyləriniz ortaya çıxarkən özünüzü daha yaxşı hiss edərsiniz. Bu edilənlər bütün olaraq mənalı görünür, amma obsessiyanızı sonlandırmağa çalışmaq bir çox mümkün olmayan təsiri də bərabərində gətirir.

OKP- li insanların obsessiyalardan qorxmalarına bənzər şəkildə hürümçəkdən qorxan Stefan nümunəsini yada salaq. Stefanın hürümçək dolu bir otaqda qaldığını və bayıra çıxmadığını var sayaq. Belə bir vəziyyətdə Stefanın narahatçılığı sürətlə ən pik nöqtəyə yüksələcəkdir.

Məsələn, maşınınız qatar relslərinin üstündə durubsa və sizə doğru yaxınlaşan bir qatar varsa, sizin bütün diqqətiniz güvənliyiniz və ya o vəziyyətdən qurtuluşunuz üçün məlumat toplayacaqdır. Məsələn, qoruyucu kəməri açmaq, qapını açmaq və qaçmaq və s. kimi. O an həyatda qalmağınızla əlaqəsi olmayan məlumatlara diqqətinizi verməyiniz önəmli deyildir: məsələn, radioda hansı mahnının oxunduğu kimi. Əgər bu süzgəc sisteminə sahib olmasaydıq, insan növü olaraq həyatda qalmağımız mümkün olmazdı.

Cəsur bir addım atmaq, üzləşmək çətinliklərinizi neytrallaşdırmalarınızı və uzaqdurma cəhdlərinizi pilləli olaraq azaldaraq sizi mümkün risklər almağa hazırlamağa kömək edəcəkdir.

İndi məntiqli və hesablanmış riskləri tamamilə alabiləcək vəziyyətdə, ya da almağa istəkli ola bilərsiniz və məruz qalmağa hazır ola bilərsiniz. Əgər elədirsə, davam edin! Bəzi risklərin ağıllıca, ya da hesablanmış olması mövzusunda şübhələriniz olsa belə, məruz qalmağa başlamanız görünür. Nəticədə bir şey haqqında təkrar-təkrar danışa bilərsiniz və bu işə yaramaz, amma hərəkətə keçmək işə yarayacaq.

Obsessiya ilə bağlı simptomlar gəlib keçici də ola bilər, vaxt keçdikcə azala və ya pisləşə də bilər. Ona görə də obsessiv-kompulsiv pozuntusu olan insanların vaxtında müayinəsi və müalicəsi həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Məqalədə obsessiv-kompulsiv pozuntu olan insanların düşüncələri, ümumiyyətlə, ağıllı və funksional xüsusiyyətlərdən məhrum olmaları xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Bu məhrumluğun isə qarışıq hisslərə, davranışlara və fizioloji reaksiyalara gətirib çıxarmaları göstərilmişdir. Eyni zamanda məqalədə OKP-nin yaranmasının bioloji və risk amilləri geniş təhlil edilmişdir. İnsanların həyatda tez-tez rastlaşdıqları obsessiyaların öyrənilməsi də məqalədə öz əksini tapır. Məqalədə obsessiyaların aradan qaldırılmasında psixoterapiya metodlarından istifadə edilməsi də öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Obsessiv-Kompulsiv Pozuntuların diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. Bakı, 2015, 36 s.
2. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı: Maarif, 2013, 371 s.
3. Christine Purdon, David A. Clark, Takıntularla başa çikma - Obsesif Kompulsif Bozukluğunuzu Kontrol Altına Almanın Yolları – Başakşehir-İstanbul 15. basım: Mayıs 2018
4. Майнрада Перре, УрсаБауманна. Клиническая психология. 2-е международное издание, Санкт-Петербург, Москва-Харьков-Минск, 2002.
5. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5. - 5th ed./American Psychiatric Association. - Washington. - 2013. – 970 p.
6. Toates, Frederick. Obsessive Compulsive Disorder. Class Publishing. 2002., 88–89 p.
7. Black DW. A review of compulsive buying disorder. World Psychiatry. 2013, 6: 14–8 p.
8. Bostrom, Robert N.; Grant Harrington, Nancy . “An Exploratory Investigation Of Characteristics Of Compulsive Talkers”. Communication Education. 1999, 48.1: 73-80 p.
9. Washing and Cleaning Compulsions”. OCD Types. Retrieved, 2013, 11-29.
10. Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with obsessive-compulsive disorder [Electronic resource] // J Am Acad Child Adolesc Psychiatry. - 2012. - 51(1). 98-113p.
11. McCroskey, James C.; Richmond, Virginia P. “Identifying Compulsive Communicators: The Talkaholic Scale”. Communication Research Reports. 10.2: 1993, 107-114 p.
12. <http://healthnet.umassmed.edu/mhealth/YBOCRatingScale.pdf> (12.02.2015)

**КЛИНИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПУТИ
УСТРАНЕНИЯ ОБСЕССИВНО-КОМПУЛЬСИВНОГО
РАССТРОЙСТВА (НЕВРОЗА НАВЯЗЧИВЫХ СОСТОЯНИЙ)**

АБСТРАКТ

Камилла Кязимова, Яман Велиева

В статье представлены размышления людей с обсессивно-компульсивным расстройством, в частности, подчеркнута лишение их интеллектуальных и функциональных особенностей. И показано, что такое лишение приводит к смешанным чувствам, поведением и физиологическим реакциям. Также в статье широко проанализированы биологические факторы риска формирования ОКР. В статье нашло свое отражение изучение obsessions, с которыми люди часто сталкиваются в жизни. В статье также изложено применение психотерапевтических методов в устранении obsessions.

**CLINICAL PSYCHOLOGICAL ANALYSIS AND TREATMENT
OF OBSESSIVE COMPULSIVE DISORDER**

ABSTRACT

Kamila Kazimova, Yaman Valiyeva

The article emphasizes that thoughts of the people with obsessive-compulsive disorders are generally deprived of their mental and functional characteristics. It has been shown that this deprivation can lead to mixed feelings, behaviours and physiological reactions. At the same time, the article widely analyzes the biological and risk factors of the formation of OCD. The article also examines the obsessions that people often encounter in life. The article also illustrates the use of psychotherapy techniques in overcoming depression.

Məqalə BDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07).

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 28 noyabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

AUTOAQRESSİV DAVRANIŞIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ PSIXOLOJİ YANAŞMALAR

Əsmər Əliyeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148

E-mail: esmer90-90e@mail.ru

Açar sözlər: *aqressiya, autoaqressiya, autodestruksiya, suicidal davranış, şüurlu hərəkət*

Ключевые слова: *агрессия, аутоагрессия, аутодеструкция, суицидальное поведение, сознательное действие*

Key words: *aggression, autoaggression, autodestructive, suicidal behavior, conscious action*

Autoaqressiv davranış müasir psixologiyada öz aktuallığı ilə seçilən, lakin nisbətən az öyrənilmiş problemlərdəndir. Son dövrlər bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar daha çox bu davranışın bir təzahürü olan suicidal davranışın öyrənilməsinə yönəlmişdir. İstər yerli, istərsə də xarici ölkə psixoloqlarının tədqiqatlarında “autoaqressiv davranış” termini ilə bağlı vahid yanaşma mövcud deyil. Belə ki, psixanalitik məktəbin nümayəndələri autoaqressiv davranış dedikdə, insanın tək-cə özünə münasibətdə açıq aqressiv təzahürlərini (intihar cəhdi, aclıq və s.) deyil, eləcə də narkomaniya, alkoqolizm, travmatik idman növlərinə maraq kimi gizli təzahürlərini də nəzərdə tuturlar.

Autoaqressiv davranışla bağlı xarici konsepsiyaların təhlili göstərir ki,

əksər hallarda həmin konsepsiyalarda bu davranış fərdin yaranmış situasiya ilə, yaxud da emosiyaları ilə başa çıxma bilməsi cəhdi kimi nəzərdən keçirilir.

Klinik tədqiqatlarda autoaqressiya psixoloji böhrandan dezadaptiv çıxış strategiyası kimi izah edilir. Lakin müəlliflərdən Y.B.Popov və A.V.Bruq qeyd edir ki, istənilən halda autoaqressiv təzahürlərin yaranmasının həlledici məqamı mənə konfliktidir. Autoaqressiv qərarın icrası dezadaptasiyanın səbəbi, şəraiti və formasından asılı olmayaraq yaranmış konfliktin fərd tərəfindən yenidən qiymətləndirilib, işlənməsi mərhələsindən sonra baş verir. Autoaqressiv davranışla xəstəliyin xarakteri və ağırlığı arasında isə bilavasitə əlaqə mövcud deyil. Hətta fərdin psixotik vəziyyətində belə

“pseudoreal” konflikt şəxsiyyətin bazal yönəlişlərindən keçir ki, bu da növbəti davranış formasının seçimini şərtləndirir.

Müəlliflərdən S.S.Stepanov autoaqressiya dedikdə, ədavətli hərəkətlərin bu və ya digər səbəb üzündən insanı qıcıqlandıran obyektə deyil, onun məhz özünə istiqamətlənmiş aqressiv davranışının bir növünü nəzərdə tutur. Belə əməllər insanın özünü günahlandırmasında, bəzən özünə fiziki xəsarətlər yetirməsində, ən ağır hallarda isə suicidal cəhdlərində təzahür edir. Bu cür davranış nevroitik və depressiv pozuntulardan əziyyət çəkənlər üçün səciyyəvidir [10].

S.K.Nartova-Boçaver autoaqressiya dedikdə, xarici obyektə olan neqativ affektin insanın özünə yönəltməsindən ibarət olan ikincili psixoloji müdafiəni nəzərdə tutur [9].

Ümumiyyətlə, qeyd edilən problemə həsr edilmiş nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bir çox hallarda “autoaqressiv davranış”, “autodestruktiv davranış”, “suicidal davranış” kimi terminlər sinonim kimi işlənsələr də, onların daşdığı məna fərqlidir.

Bir sıra müəlliflər suicidal və autoaqressiv davranışın eyni məna daşdığını qeyd edirlər. Digərləri isə əksinə, autoaqressiv davranış dedikdə psixosomatik xəstəliklərin şüursuz (psixoloji aspektdə) mexanizmlərinin meydana gəlməsi kimi başa düşülməsini vurğulayırlar. Analoji nöqtəyi nə-

zərdən A.P.Xovraçev, L.N.Yurçenko fərz edirlər ki, “alkoqol asılılığının autoaqressiv davranış kimi nəzərdən keçirilməsi artıq əvvəldən aksiomatikdir” [11], eynilə O.İ.Speranskaya və O.İ.Yefremova bütün çəkməyi də autoaqressiv davranışın sırasına daxil edir. Başqa sözlə, müəlliflər autoaqressiyanı sağlamlılıqlarına vaxtaşırı zərərvermə kimi nəzərdən keçirirlər. İ.N.Xmaruk alkoqoldan sui-istifadəni (“şərabda qəm boğmaq” məqsədilə), yol hərəkəti qaydalarını pozmaqla yüksək sürətlə avtomobil idarə etmək və davaların provokasiyasını da autoaqressiv davranışa aid edir.

Müəlliflərdən A.Y.Perexov “dolayı intihar” terminini fərqləndirir ki, bura sürət həddiniaşma, sərxoş vəziyyətdə avtomobil idarəetmə, təsadüfən çoxlu sayda həblərin qəbul edilməsini aid edirdi [8].

A.E.Bryuxin və M.B.Soloqub hətta anoreksiyanı klinik fenomen kimi (“ağır somato-endokrin xəstəliklərə səbəb olan, şüurlu və davamlı olaraq yeməkdən imtina) vurğulayıb, autoaqressiyanın təzahürü kimi nəzərdən keçirirlər [3].

N.M.Volnov və D.İ.Şustov suicidal autoaqressiv davranış və suicidal olmayan autoaqressiv davranışı fərqləndirirlər [4].

N.A.Kaçnova və A.V.Zosimenko məhkumlarla bağlı apardıqları tədqiqatlar əsasında onlarda müşahidə edi-

lən autoaqressiv davranışı 2 variantda nəzərdən keçirir [7]: birincisi – özünü həyatdan məhrum etmək məqsədi daşıyan autoaqressiya, ikincisi – intihar məqsədi olmayan, lakin sağlamlığı üçün birbaşa təhlükə yaradan autoaqressiv davranış.

Müəlliflərdən A.Q.Ambrumova və V.A.Tixonenko “Suisidal davranışın diaqnostikası” adlı metodik tövsiyəsində göstərilir ki, intihar – məqsədli şəkildə həyatdan məhrum olmaqdır. Beləliklə, suisidal davranış insanın özünü yaşamaqdan məhrum etməyə yönəlmiş istənilən daxili və xarici formalı psixi aktlarıdır. Başqa sözlə desək, suisidal davranış dedikdə, xarici amillərin təsiri altında fərdin özünü həyatdan məhrum etməyə yönəlmiş şüurlu fəaliyyəti başa düşülür [5].

A.Q.Ambrumova, E.Q.Traynina, N.A.Ratinova autoaqressiv davranışı somatik və psixi sağlamlığa vurulan hər hansı bir ziyan, zərər kimi qeyd edirlər. Bu aqressiv davranış variantında aqressiyanın obyekt və subyekt üst-üstə düşür. Bu müəlliflər autoaqressiv davranışın aşağıdakı tiplərini fərqləndirir [2]:

Suisidal davranış: könüllü olaraq, şüurlu şəkildə yaşamaqdan məhrum olmağa yönəlmiş dərk olunmuş hərəkətlər;

Suisidal ekvivalentlər və autodesruktiv davranış: könüllü olaraq özünü yaşamaqdan məhrum etmək məqsədi daşımasa da, insanın fiziki və ya psixi

məhvinə gətirib çıxaran dərk olunmayan hərəkətlər;

Qeyri-suisidal autoaqressiv davranış: məqsədi könüllü olaraq özünü həyatdan məhrum etmək olmayan, insanın özünə qəsdən yetirdiyi müxtəlif formalı xəsarətlər daxildir.

Müəlliflərdən A.A.Rean autoaqressiyanı 4 səviyyədə təzahür edən mü-rəkkəb şəxsi struktur kimi nəzərdən keçirərək onun strukturunda aşağıdakı subblokları fərqləndirir:

1. Xarakteroloji subblok. Autoaqressiyanın səviyyəsi ilə introversiya, depressivlik, pedantizm və nevrotiklik arasında korrelyasiya müşahidə edilir.

2. Özünüqiymətləndirmə subbloku. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsi ilə autoaqressiya səviyyəsi arasında əks əlaqə mövcuddur.

3. İnteraktiv subblok. Autoaqressiyanın səviyyəsi sosial adaptasiya qabiliyyətindən və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin müvəffəqiyyətindən asılıdır. Autoaqressiya ilə utancaqlıq arasında müsbət, ünsiyyətlik arasında isə mənfi korrelyasiya mövcuddur.

4. Sosial-perseptiv subblok. Autoaqressiya səviyyəsi ilə digər insanların pozitiv qavranılması arasında korrelyasiya müşahidə edilir.

Ümumiyyətlə, autoaqressiv davranış özündə 2 anlayışı ehtiva edir: suisidal davranış və autodesruktiv davranış.

1. Suisidal davranış. Suisidal davranışın 3 tipini fərqləndirirlər (Dyurqeym):

1) “anomik” – şəxsi həyatında baş verən böhranlı vəziyyətlə, şəxsi faciə ilə əlaqəli olan suid; 2) “altrustik” – başqaların yaxşılığı üçün icra edilən suid; 3) “eqoistik” – cəmiyyətin sosial normaları ilə fərdin sosial tələbləri arasında uyğunluğun olmaması, konflikti ilə əlaqədar formalaşan suid.

Müasir rus müəllifləri (A.Q.Ambrumova, Ç.P.Korolenko və b.) suicidal böhran üçün xas olan subyektin və situasiyanın xüsusi xarakteristikalarını fərqləndirirlər [1]:

– Qavrayışın daralması, özünə-qapanma, tənhalıq hissi, həyatın mənasının itirilməsi və ümitsizlik;

– Başqalarının ünvanına iradlar, təhqir, çox ağırlı yaşanan çarəsizlik, intihar etmək cəhdi ilə bağlı məlumat vermə;

Özünü öldürmə və başqalarına ziyan yetirmə ilə bağlı güclü fantaziyaların yaranması.

2. Autodestruktiv davranış (özünüməhvətmə davranışının sinonimi) – şəxsiyyətin fiziki və ya psixi məhvi ilə nəticələnən qəsdən edilən hərəkətlər.

Autodestruktiv davranışın iki növü var: birbaşa autodestruktiv davranış və dolaylı autodestruktiv davranış.

Birbaşa autodestruktiv davranışın 7 tipini fərqləndirirlər [9]:

Relaksasiya xarakterli – emosional gərginliyi aradan qaldırmaq (hər hansı

konfliktli situasiyadan sonra tək qalan zaman biləkdə səthi kəsiklər, sakitləşmək və psixi narahatlığı aradan qaldırmaq üçün dərini siqaretlə yandırmaq. Demək olar ki, bu üsuldən istifadə edənlərin hamısı ağrı hissənin kütləşdiyini qeyd edirlər) - 50.0%;

Manipulyativ – ətrafdakı yaxın insanlarla manipulyasiya etmək üçün özünə xəsarət yetirmənin nümayişi (bir məqsədə çatmaq üçün: daha çox valideynlər arasındakı mübahisəni dayandırmaq, valideynlərin boşanmasının qarşısını almaq) - 12,1%;

İnfantil-demonstrativ – sevgisini sübut etmə, özünü təsdiq, yaxud mərc üçün (hərbi xidmətə çağırış yaşında olan insanlar və ya hansısa qrupda mübahisə edəndə, hissələrinin həqiqiliyini sübut etmək üçün sevdiyi şəxsin qarşısında biləyini kəsərək ağrıya dözmək qabiliyyətini göstərir. Bütün sadalanan hallarda belə xəsarətlər alkoqol, sərxoşluq vəziyyətində yetirilir) - 10,3%;

İsterik xarakterli – özünə xəsarət yetirməklə diqqəti özünə cəlb edir və bundan zövq alır (10.3%);

İnfantil-təqlidi – özündən böyükləri təqlid edərək özünə zərər vurmaq; “iradə gücü”nü sübut etmək üçün özünü kəsmə (oyunun qaydalarına görə “məğlub olan”ın özünə ziyan vürməsindən ibarətdir) – 6.9%;

İnfantil-mazoxist – özünə xəsarət yetirməkdən həzz almaq (dəri səthinin

yandırılması ilə özünəzərər). Özünəzərər vermə daha çox təklikdə icra edilir. Lakin dostları arasında statusu qaldırmaq məqsədi ilə sonradan özünə yetirilmiş xəsarətlər onlara nümayiş etdirilir- 5,2%;

Simulyativ – məqsəd – Silahlı Qüvvələrdə hərbi xidmətdən yayınmaqdır (çağırışçılar qəsdən, sərxoş vəziyyətdə hərbi xidmətdən yayınmaq üçün qollarını kəsirlər) - 5.2%.

Dolaylı autodestruktiv davranış – insanın özünü həyatdan məhrum etmək məqsədi olmadan öz sağlamlığına gecikmiş bir zərər vurmasını nəzərdə tutur. Bu da, öz növbəsində, aktiv (şüurlu) və passiv (şüursuz) ola bilər – alkoqol istifadəsi, tütüncəkmə və s.

Autoaqressiv və özünəziyan yetirən davranış probleminin həlli üçün, ilk növbədə, bu fenomenin mahiyyəti, eləcə də bu davranışın profilaktikası yolları, formaları və metodları işlənilməlidir. Bu fenomeni təvsiqləndirən üçün, ilk növbədə, konkret bir insanın hansı subyektiv dəyərlər sisteminin əsasında qeyd edilən davranış üslubunun seçimini həyata keçirdiyini dərk etmək lazımdır. Yalnız bundan sonra autoaqressiv davranışın uzunmüddətli profilaktikasında stabil nəticələr əldə etmək üçün qarşıya praktik məqsədlər qoymaq olar.

Autoaqressiv davranış probleminin tədqiqi penitensiar psixoloqlar üçün

də böyük aktuallıq kəsb edir. Belə ki, məhkumlar arasında da autoaqressiv təzahürlərə təsadüf edilir. Bu cür davranışın səbəblər isə xarici amillərdən tutmuş şəxsiyyətdaxili amillərə qədər olduqca müxtəlif ola bilər:

Psixoloji planda cəzaçəkmə müəssisəsində olan məhkumlar üçün qabarıq emosional iradi pozuntular, assosial yönəliş, etiraz xarakterli davranış, məhdudiyətlərə dözümsüzlük səciyyəvidir. Bütün bu amillər konfliktli münasibətləri daha da gərginləşdirir, aqressiv və autoaqressiv davranış təzahürlərinə gətirib çıxarır. Belə hallarda, adətən, autoaqressiv aktlar protest və nümayişkar xarakter daşıyır. Bu zaman məhkumlar özləri bilərəkdən az dozada zəhərli maddələri qəbul edir, iti kəsici predmetlərlə özlərinə səthi cızıqlar, xəsarətlər yetirir, öz əməllərini elə təşkil edirlər ki, onun tamamlanmasına ətrafdakılar mane olsunlar [6].

Bir çox müəlliflər yanlışlıqla belə düşünür ki, məhkumlarda autoaqressiv davranışın təzahür səviyyəsi onların cəzaçəkmə müəssisəsində uzun müddət olmasından asılıdır. Əslində isə bu belə deyil. Çünki cəzaçəkmə müəssisələrində autoaqressiv davranışın müxtəlif növlərinin təzahürü cəzaçəkmənin sadəcə son mərhələsində deyil, həm də ilkin mərhələlərində də müşahidə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin mərhələdə bəzi məhkum-

ların autoaqrressiv davranış nümayiş etdirmələri onların düşdükləri bu mühitə adaptasiya ola bilməmələri, eləcə də müəssisəyə düşmələri ilə bərişə bilməmələrindən irəli gəlir. Burada həm də məhkumların müəssisənin rəhbərliyinə qarşı etirazını da səbəb olaraq nəzərdən qaçırmaq olmaz. Cəzaçəkmə müddətinin son mərhələsində isə əksər hallarda autoaqrressiv davranışın səbəbi kimi psixi pozuntular çıxış edir.

Məhkumların autoaqrressiv davranışı xüsusi kompleks yanaşma, diaqnostika və korreksiya tələb edir. Bunun üçün, ilk növbədə, müəssisədə olan və autoaqrressiv davranışa meyilli olan məhkumların şəxsiyyətinin neqativ keyfiyyətləri təvsiilatlı şəkildə öyrənilməlidir. Belə halların qarşısını almaq üçün mütəxəssis psixoloqlar tərəfindən autoaqrressiv davranışın diaqnostikası, eləcə də korreksiyası məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Абрумова А.Г., Тихоненко В.А., Бергельсон Л.Л. Социально-психологическая дезадаптация личности и профилактика суицида // Вопросы психологии. 1981, № 4, с. 91 – 101.
2. Амбрумова, А. Г. Аутоагрессивное поведение подростков с различными формами социальных девиаций / А.Г. Амбрумова, Е. Г. Трайнина, Н. А. Ратинова // Шестой Всероссийский съезд психиатров. г. Томск, Тез. докл. т. 1, М., 2016, с. 105–106.
3. Брюхин А.Е., Сологуб М.Б. Аутоагрессивные явления у больных нервной анорексией и нервной булимией // Психическое здоровье и безопасность в обществе: Первый нац. конгр. по социальной психиатрии, Москва, 2-3 дек. 2004 г.: науч. материалы. М., 2004, с. 18
4. Вольнов Н.М., Шустов Д.И. Клиникосуицидологический анализ несчастных случаев у военнослужащих // Психическое здоровье и безопасность в обществе: Первый нац. конгр. по социальной психиатрии, Москва, 2-3 дек. 2004 г.: науч. материалы. М., 2004, с. 32.
5. Диагностика суицидального поведения: метод. рекомендации / сост.: А.Г. Амбурова, В.А. Тихоненко. М., 1980, 48 с.
6. Зотов П.Б. Суицидальное поведение заключенных под стражу и осужденных. // Суицидология № 2 (27), 2017. Москва, 2017, с. 60-66
7. Качнова Н.А., Зосименко А.В. Клиникопсихопатологические аспекты аутоагрессивного поведения жертв сексуального насилия в местах лишения свободы

- // Психическое здоровье и безопасность в обществе: Первый нац. конгр. Том 5 50 Суицидология № 1 (14), 2014 по социальной психиатрии, Москва, 2-3 дек. 2004 г.: науч. материалы. М., 2004, с 62.
8. Перехов О.Я. “Непрямое” самоубийство как вариант саморазрушающего поведения // Психическое здоровье и безопасность в обществе: Первый нац. конгр. по социальной психиатрии, Москва, 2-3 дек. 2004 г.: науч. материалы. М., 2004, с. 96-97.
9. Руженков В.А., Руженкова В.В. Некоторые аспекты терминологии и классификации аутоагрессивного поведения. // Суицидология, 2014, № 1 (14), М., 20014, с. 41-49.
10. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия. М.: Эксмо, 2005, с.73
11. Ховрачев А.П., Юрченко Л.Н. Личностные основы аутоагрессии больных алкогольной зависимостью // Психическое здоровье и безопасность в обществе: Первый нац. конгр. по социальной психиатрии, Москва, 2-3 дек. 2004 г.: науч. материалы. М., 2004, с. 128-129

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ АУТО - АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ АБСТРАКТ

Асмер Алиева

Ауто-агрессивное поведение одно из самых актуальных проблем, но мало что изучено. В последнее время исследования в этой области направлены на изучение суицидального поведения, которое является проявлением этого поведения. Авторы рассматривают ауто-агрессию, как отсроченное по времени причинение вреда своему здоровью. Суицидальным поведением называются любые внешние и внутренние формы психических актов, направляемые представлениями о лишении себя жизни. Авторы трактуют что, под ауто-агрессивным поведением понимают действия, направленный на нанесение какого-либо ущерба своему соматическому или психическому здоровью. Вариант агрессивного поведения, при котором субъект или объект агрессии совпадают.

**PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF AUTO-
AGGRESSIVE BEHAVIOR**

ABSTRACT

Asmer Aliyeva

Auto-aggressive behavior is one of the actual problems of modern psychology, but has not yet been documented well. More recently, research in this area have focused on a study of suicidal behavior. The authors consider auto-aggressive behavior as a delayed harming to his health. Suicidal behavior is all internal and external forms of mental acts which focused on visions about the deprivation of one's life. The authors interpreted that, auto-aggressive behavior is the actions which focused on damage of somatic and mental health of yourself.

Məqalə BDU-nun Sosial pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7).

Rəyçi E.İ.Şəfiyeva, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 20 dekabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

İDMAN PSIXOLOGİYASININ İNKİŞAF TARİXİNİN TƏHLİLİ

Nigar Yusifova

*BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının doktorantı*

E-mail: gnigar_94@hotmail.com

Açar sözlər: *idman, idmançı, inkişaf, idman psixologiyası, Olimpiya oyunları, yarış, bədən tərbiyəsi.*

Ключевая слова: *спорт, спортсмен, развитие, спортивная психология, олимпийские игры, соревнование, физическая культура.*

Key words: *sport, athlete, development, sports psychology, Olympic Games, competition, physical education.*

İdman elə bir amildir ki, həm müharibə şəraitində olan ölkəmizin gənclərinin sağlam böyüməsinə, həm də vətənimizin dünyada tanınmasına, məşurlaşmasına, turist axınına kömək edən ən optimal vasitədir. Məhs bu səbəbdən ölkəmizdə idmana dövlət tərəfindən yüksək diqqət göstərilir. Müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq digər sahələr kimi idmanda və idman məşqlərində yeni inkişafa və tərəqqiyə böyük ehtiyac duyulur. Qeyd edək ki, elm və texnikanın inkişafı, informasiyanın çoxluğu və dünya əhalisinin gündən-günə artması ilə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq digər elm sahələrində olduğu kimi, psixologiya elmində də diferensiasiya prosesi başlamışdır. Sosial praktikanın tələblərinə müvafiq olaraq, ilk növbədə, ümumi psixolo-

giya, sosial psixologiya, yaş və pedaqoji psixologiya formalaşmış və inkişaf etmişdir. Elmi- texniki tərəqqinin son illərdə yaratmış olduğu bilik zənginliyini əsas tutaraq daha sonra isə əmək psixologiyası, mühəndislik psixologiyası, idman psixologiyası və s. sahələr elm qovşağında öz yerini tutmuşdur (1, 81 s.). Psixologiyanın sadaladığımız bu sahələrinin hər birinin öz aktualıq sahəsi mövcuddur. İdman psixologiyası öz aktualığı ilə heç də psixologiyanın digər sahələrindən fərqlənmir. İdmanın səmərəliliyinin artırılması, idman fəaliyyəti, yarış hazırlığı, idmançıların xüsusi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri üçün idman psixologiyası əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Azərbaycanda idmana olan maraq gündən-günə artmaqdadır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin

1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdırdı, sonra sosial sferanın bütün sahələrində olduğu kimi, idmanın inkişafı da dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi.

İdman psixologiyasının nəzər saldıqda aydın olur ki, bu sahə hər bir idmançının və idman kollektivinin məşqetmə və yarış şəraitlərində psixoloji fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını araşdırır və tədqiq edir. O, psixologiyanın digər sahələri – ümumi, pedaqoji, tibbi, əmək və sosial psixologiya ilə vəhdətdə olaraq idman fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə bu sahələrin köməyindən istifadə edir.

Lakin idman psixologiyası qarşısında duran vəzifələrin həllində qeyd olunanlar qənaətbəxş deyildir. İdman fəaliyyəti tam spesifik sahə olmaqla, digər fəaliyyət sahələrindən məqsədli və ifadə vasitələrinə görə əsaslı surətdə fərqlənir.

İdman psixologiyası yeni elm sahəsi kimi görsənsə də, onun özünə məxsus tarixi vardır. Əgər tarixdən söhbət gedirsə, o zaman Qədim Yunan tarixinin də bədən tərbiyəsi ilə bağlı ideologiyalarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Qədim Yunan fəlsəfəsi eramızdan əvvəl VI əsrdə formalaşmağa başlamışdır. Qədim Yunan fəlsəfəsinin klassik mərhələsi insana doğru dönüş ilə səciyyələnir. Elə məhz bu dövrlərdə qədim yunan oyunları

və yarışları başlamışdır. Bu oyunlar Olimpiya oyunları adlanırdı və Olimpiya adlanan şəhərdə hər 4 ildən bir keçirilirdi. Bu yarışlar festival və əyləncə ab-havasında baş verirdi. Yunanlar yaxşı başa düşürdülər ki, oyunlar onlara nəinki, yaxşı döyüşməyi, həm də dostluq etməyi – müntəzəm görüşmək, söhbət etmək, mədəni ünsiyyət-bacarığını aşılayır. Bütün bunlar Olimpiya oyunlarının “düşmən obrazı” məfhumunun sıradan çıxarması üçün zəmin hazırlayırdı. Yunanlar idmanı bir də ona görə sevirdilər ki, o insanı mənən ucaldır, xeyirxah edir. Deməli, idman əqli, estetik və özünütərbiyə ilə sıx əlaqədə olan bir vasitədir.

Qədim insanlar müasirləri kimi vuruşmağı çox sevirdilər. Vuruşmaq üçün bəhanələr: ya fəlsəfi zəmində baş verən münaqişələr, yaxud da gözəl qadınlar olardı. Sadə insanlar, sırası döyüşçülər isə sadəcə olaraq, pankration, gülüş, yumruq döyüşü ustası olmaq üçün vuruşurdular. Onlar həm də əla nizə oynatmaq, bəd ayaqda qaçmaq bacarığına malik olmalı idilər (4). Yarışda qalıb gələn olimpiyaçıları bir qəhrəman kimi salamlayırdı, onlara böyük hörmət bəsləyirdilər. Buda o dövr üçün sadə bir insanın cəmiyyət daxilində özünüaktuallaşdırma bilməsi özünəhörmət tələbatının ödənilməsi üçün böyük imkan idi. Çünki qədim Yunanıstanda yalnız tanrılar üstün

varlıq kimi ön planda idilər. Sokrat daxil olmaqla digər güləşçilər, boksçular və s. onlar üçün ayrılmış ictimai yer olan “Gymnasiums”-dan tamamilə cılpaq şəkildə məşq edirdilər. Burdakı sosial- psixoloji məqam bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan kişilərin atletik görünüşə sahib olmaqlarına həvəsləndirməkdir. Həmçinin “Gymnasiums” insanların sosiallaşması və fəlsəfi araşdırmalara cəlb olunması üçün bir vasitə kimi istifadə edirdilər.

“Heç kəsin bədən tərbiyəsi sahəsi ilə həvəskar məşğul olmağa ixtiyarı yoxdur, çünki öz orqanizminin nəyə qadir olduğunu, onun gücünü və gözəlliyinin fərqlində olmadan yaşlanmaq utanvericidir.”

Qədim yunan filosoflarından olan Platon bədən tərbiyəsinə nəcib bir fəaliyyət kimi və fəlsəfədən bəhrələnən bir fəaliyyət kimi qeyd edirdi. Həmçinin Platon deyirdi ki, bədən tərbiyəsi qadınların əxlaqı tərbiyəsi üçün bir vasitə ola bilər. Digər yunan filosofu olan Aristotel isə bədən tərbiyəsinin mədəni və sosial məsuliyyət olduğunu qeyd edirdi. (5) Bədən tərbiyəsi bir məsuliyyət kimi qeyd etsək, anlaya bilərik ki, həqiqətən də, bədən tərbiyəsinə insana çox məqamları anlamağa imkan verir. Nizam-intizam qaydalarını bilmək, öz düşüncə və davranışını idarə etmə bacarığına malik olmaq, idrak proseslərinin vəhdətdə olmasına, şəxsiyyət strukturunun

formalaşmasına, sosiallaşmasına bir sözlə, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən bir şəxsiyyət tərbiyə etmək üçün bədən tərbiyəsi çox vacibdir. Yunan filosofunun sözünə görə, “Sağlam orqanizmə malik olan insan, həmçinin sağlam düşüncəyə də malik olur”.

Bu anlayış indiki dövrdə də öz aktuallığını qoruyur. Bu məqamda bədən tərbiyəsi və psixologiya fənlərinin inteqrasiya olunmasına ehtiyac yarandı. İdman psixologiyasının eksperimental bir elm kimi yaranması dövrü bizlərə məlum olmasa da, onun üzərində bir neçə tədqiqat aparılan müəlliflər olmuşdur. Alman tədqiqatçısı olan Karl Frenrik Koç 1830-cu ildə “bədən tərbiyəsi psixologiyası” adlı məqaləsini çap etmişdir. Bundan bir neçə il sonra –1879-cu ildə Vilyam Vunt Leipziq Universitetində qabiliyyətlə bağlı öz tədqiqatlarını etməyə başladı.

XX əsrdə Amerikada İndiana Universitetində Norman Triplett velosipet yarışları üzərində tədqiqat aparmışdır. Bu tədqiqat zamanı o bir neçə psixoloji məqama rast gəlmişdir. O, müşahidələr nəticəsində müəyyən etmişdir ki, velosipedçilər stadionun tamaşaçılar hissəsindən keçən zaman aktivləşirlər və daha sürətlə sürürlər, həmçinin velosipedçilər təklikdə deyil, rəqiblə birlikdə yarışdıqda daha yaxşı nəticə əldə edirlər. O, velosipedçilərin

25 mil məsafədə təklikdə və rəqiblə birlikdə yarışını təşkil edib onların nəticələrini müqayisə etdi. Məlum oldu ki, yarışda rəqiblə birlikdə iştirak edən velosipedçilər təklikdə yarışan velosipedçilərə nisbətən hər mil məsafədə orta hesabla 5 saniyə yaxşı nəticə göstərmişdir. (5) Bu faktorlara toxunan Noman Triplett idman psixologiyası ilə bağlı ilk jurnalını dərc etdi. Daha sonralar qeyd olunan bu fenomen “fasilitasiya” termini kimi adlanmağa başlandı. Alimin toxunduğu bu məqam nəinki idman psixologiyasına, həmçinin sosial psixologiyaya öz bəhrəsini vermişdir. (2, s. 115)

İdman psixologiyası termininin ilk dəfə istifadə edilməsi fransız əsilli Pierre de Coubertin tərəfindən olmuşdur. O, 1900-cü ildə “La Psychologie du Sport” adlı məqalə çap etmiş və 1937-ci ilə kimi idman psixologiyası ilə bağlı tədqiqatlar apararaq işlər yazmışdır. İdman psixologiyasının atası sayılan amerikan psixoloqu Kolemən Griffit (Coleman Griffith) 1925-ci ildə Çikaqonun İllinois Universitetində idmançıların yüksək nəticə əldə etmələri məqsədi ilə məşqçilərlə bəzi psixoloji işlər aparmağı qərara aldı. Bu işlərin nəticəsində həmin universitetin idman komandası bir çox nailiyyətlər qazandı. Griffit ilk idman psixologiyası laboratoriyasını açmaqla idman psixologiyası sahəsində müəhazirə oxumağa başladı. Uzun bir müddət

klassik kitablar sırasında yer tutmuş 1926-cü ildə “Məşqçilik psixologiyası” və 1928-ci ildə isə “İdmançı psixologiyası” adlı kitablar çap etmişdir. O motorikanın inkişafı və davamlılıq müddəti ilə bağlı işlər görmüşdür. Lakin 1930-cu ildə universitet laboratoriyasının maliyyə xərclərini ödəmədiyinə görə işlərini sonlandırmağa məcbur olmuşdur. (3.s. 15)

İdman psixologiyası 1960-cü ildə San Jose dövlət universitetində fəaliyyət göstərən psixoloqlar Bruse Ogilvie (Bruce Ogilvie) və Tomas Tutko tərəfindən irəliləyiş əldə etdi. Onlar şəxsiyyətin idmançının fəaliyyətinə necə təsir etdiyi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdılar. Müxtəlif test üsulları ilə idmançıların motivasiya dərəcələrini ölçməyə çalışırdılar. Başqa bir amerikan olan Çarles A. Garfield 1970-ci illərin sonlarında SSSR dövlətini ziyarət etməklə 1950-ci ildən idmançılara böyük maliyyələrin xərclənməsinin həmin dövrlərin əsas məqsədlərindən olmasına şahid olmuşdur. Kosmosa ilk hansı dövlətin kosmonavtı uçaq rəqabəti – kosmonavtların orqanizminin həm fiziki, həm də psixoloji hazırlıqları üzərində çoxlu tədqiqatlar aparmışdılar. Rus alimləri kosmonavtlar üzərində qədim yoqa texnikalarını tətbiq edirdilər. Bu texnikalar “özününizamlama məşqləri” adlanırdı. Bu texnikalar yalnız çəkisizlik şəraitinə öyrəşmək üçün deyil, həmçinin əzələ

gərginliyi və ürək qan damar sisteminin nizama salınmasına kömək edir. Həmçinin bu texnikalar idman sahəsində Sovetlər birliyinə aid dövlətlərin idman yarışlarında uğur qazanmasında böyük rol oynamışdır. Şərq tədqiqatçılarından olan Rainer Martens və onun əməkdaşları “İdmanda rəqabət təşvişi” (“Competitive anxiety in sport”) adlı kitab nəşr etdilər. Bu kitabda böyük həcmdə təşviş nəzəriyyələri və təşvişin idmançının fəaliyyətinə necə təsir göstərməsi haqqında bəhs olunur. (3.s.20)

1900-cu illərdən artıq Beynəlxalq idman psixologiyası jurnalları artmağa başladı və Beynəlxalq İdman psixologiyası təşkilatları tez-tez tədbirlər keçirməyə başladı. Bir çox təşkilatların bağladığı müqavilələr əsasında idman psixologiyası rəsmi olaraq psixologiya elminin bir sahəsi kimi qəbul olundu və bunun əsasında nizamlı və planlı işlər görülməyə başlandı.

Lakin buna baxmayaraq, nəinki Azərbaycanda, bir çox digər Avropa ölkələrində psixoloji mexanizmlərin bədən tərbiyəsinə təsirinə inanılmır.

Hətta bu təşkilatları şarlatan və yalançı adlandırırlar. Məhz buna görə ölkəmizdə bu kimi təşkilatların yaradılmasını, onların akkreditasiyadan keçmələrini vacib hesab edirik. İnanırıq ki, Beynəlxalq və Yerli İdman psixologiyası təşkilatlarının yaradılması həm ölkəmizin idmançıların idman yarışlarında olan uğurlarını artıracaq, həmçinin Beynəlxalq əlaqələrin daha da güclənməsinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365 s.
3. Spor psixolojisi Costas İ. Karageorghis, Peter C.Terry İstanbul: Nobel,2017, 232 s.
4. <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-brl/idman/item/320-idmana-doevlaet-gaygh-s>
5. <https://www.olimpnews.az/461/get+Olimpiya+Oyunlarının+tarixi#.XSmXGtyJoW0>
6. <https://www.quora.com/What-did-Greek-philosophers-say-about-sports#yrGOk>

АНАЛИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ

АБСТРАКТ

Низяр Юсуфова

В статье исследовано взаимодействие спорта и психологии. В связи с этим в статье подробно рассматриваются исследования по спортивной психологии и было выяснено современное состояние этих исследований. В статье также отмечается, что количество медалей, завоеванных спортсменами нашей страны на чемпионатах мира и Европы продолжает расти, главной причиной этого является внимание и забота нашего государства спорту.

AN ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT HISTORY OF SPORTS PSYCHOLOGY

ABSTRACT

Nigar Yusufova

The article explores the relationship between sports and psychology. In this respect, the article explores in detail the research on sports psychology, the current state of these studies has been clarified. The article also notes that, the number of medals won by our country's athletes at European and world championships continues to grow, the main reason for that is the attention and care provided by our state for sports.

Məqalə BDU-nun Sosial pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №08).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 17 dekabr 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (*AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (*psixol.e.d., prof., Azərbaycan*)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (*psixol. üzrə fəls. d., Azərbaycan*)

REDAKSIYA ŞURASI

Əliyeva K.R. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əlizadə H.Ə. (*ped. e.d., prof., Azərbaycan*)

Əliyev R.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Baxşəliyev Ə.T. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Qurbanova G.K. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Mehmet Engin Deniz (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Turan Akbaş (*psixol. e.d., prof., Türkiyə*)

Xudiyakov A.İ. (*psixol.e.d., prof., Rusiya*)

Qədirova R.H. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

Şəfiyeva E.İ. (*psixol. e.d., prof., Azərbaycan*)

İbrahimbəyova R.F. (*psixol. üzrə fəls. d., prof., Azərbaycan*)

Cabbarov R.V. (*psixol. e.d., dos., Azərbaycan*)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisənziya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

[www: psixologiyajurnali.az](http://www.psixologiyajurnali.az).

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 6,5.

Sifariş: 103. Tiraj: 300.

Qiyəti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2019